No. ३९१८

Title मन्त्र रामायणं प्रकाशव्याख्या

Author श्री शरण कविः
" नीलकण्ठः टीकाकारः

Extent ५५ Age १९३१

Subject रामायणे तन्त्रम्

मंत्ररामायणव्याख्या मंत्ररहस्यप्रकाशण
ख्या

३५१८

3918/55

५०

मंत्ररामायण पत्रे ५५
नन्मौल्यं ३/॥
श्लोका: २८००

मन्त्र रामायण पत्रे
नन्मौल्यं ३/॥
श्लोका: २६००

सत्पुकंमंत्रा
मायरा १

श्रीगणेशायनमः श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः रामायणाद्रुमंनौमिरामरक्षानवांकुरं गायत्रीबीजमाम्नायमूलंमोक्षमहाफलं १ अत्ररामरक्षायाःरा
मायणाद्रुमांकुरत्वंस्पष्टमवगम्यते तस्यानांराघवादिपदानांक्रमेणरामायणार्थसूचकत्वात् तस्यागायत्रीबीजत्वंवेदमूलत्वंचोपपादनीयंतेन
रामायणस्यापितद्रूपंसिध्यति अतएवरामायणेचतुर्विंशतिसहस्रांचतुर्विंशतिगायत्र्यक्षराणिवाल्मीकिनासंगृहीतानीत्यभियुक्तप्रसिद्धिः
संगच्छते तथारामायणस्यवेदत्वेतस्यापरब्रह्मवेदमूलत्वोपपादकं वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्म
ना तस्माद्रामायणंदेविवेदएवनसंशयइत्यगस्त्यसंहितावचनं सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदार्थपरिनिष्ठितौ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयत प्र
भुः काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहदितितस्यवेदोपबृंहणप्रयोजनकत्वप्रतिपादकदार्षवचनंचसंगच्छति तत्रगायत्र्यर्थस्तावत्स
वितुः ब्रह्मांडवृक्षबीजस्यतततप्रसवितृरूपंभूस्थानीयंवरेण्यंवरणीयंमोक्षकामैर्ब्रह्मांडवृक्षप्रविलापनेनानुसरणीयं एवंचतदितिवाग्सन्स्यमहतो
भूतस्यनामभवतीतिश्रुतेस्तत्पदेनेदितेब्रह्मणिसवितृपदेनकार्यमात्रमध्यारोप्य वरेण्यपदेनतदपोह्यनिष्प्रपंचब्रह्मणःपारमार्थिकरूपंनिरूपितं
तथातस्यैवसवितुर्भर्गःभाभिर्गतिरस्येतिव्युत्पत्त्यासूर्यमंडलांतस्थंनारायणाख्यंज्योतिर्यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंमा
याविशुपास्यरूपं [illegible] धीमहीत्यनेनान्वयात् तथादेवस्येतितस्यैवब्रह्मांडांतर्नीनाबताबेष्कीडतोरामकृष्णादिरूपंतत्तीयंरूपमुक्तं तथाधीम
हीतिविरोधपूर्वकस्यार्थमुभयार्थं [illegible] श्वरार्थंचेतिचतुर्थाभजनंदर्शितं तथातृतीयपादेवहिर्मुखस्वभावानांबुद्धीनांतर्मुखत्वतयाप्रकर्षेणप्रेरणोप्र
त्यगात्मावसानेकैवल्यरूपेपिअस्यहेतुत्वप्रदर्शनेनतस्यैवसकलकर्मोपासनाफलप्रदत्वोपजकत्वमुक्तं एवंचगायत्र्यांकांडत्रयंदर्शितं तथाच
मैत्रायणीयश्रुतिः तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौवाआदित्यःसवितासवाएवंप्रवरणीयआत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनइति भर्गोदेवस्यधीमहीति
सविताबैदेवस्ततोयोस्यभर्गाख्यस्तंचिंतयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनइति धियोयोनःप्रचोदयादितिबुद्धयोवैधियस्तायोस्माकंप्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवा

राम
१

तप्रवरणीयइतिसवितुः प्रसंगात्मत्वंज्ञानकांडार्थउक्तः चिंतयामीतिचिंतायोग्यत्वमुपासनकांडार्थउक्तः धियइत्यनेकाकारधीप्रेरकत्वंक
र्मकांडार्थउक्तः तत्रायदुपेयः परोसंनिकृष्टविप्रकृष्टोतत्प्राप्त्युपायौ एवंवेदमातुर्गायत्र्याः कांडत्रयात्मत्वेनतज्ज्ञानो[illegible]तन्मूलकानां
मायणादीनांचतथात्वंज्ञेयंतत्रराघवादिविंशतिपदेरामरक्षायामवयवार्थद्वाराक्रमेणप्रदर्श्यते १ तथाहि रंघतिनाशंगच्छतीति
रघुः अशिसमष्टिरूपोंनमयः कोशः तत्रविदितोराघवः ब्रह्मांडाभिमानीममब्रह्मांडरूपंशिरः पातु सएवदशरथस्यदशभिरिंद्रियाश्वैर्युक्तस्यम
नोमयकोशरूपस्यरथस्यआत्मेवात्माकार्यप्राणमयःकोशस्तज्जः तेनांतमयांतरः प्राणमयस्ततोप्यंतरोमनोमयइतिपूर्वयोः प्रतिलोम

शिरोमेराघवः पातुभालंदशरथात्मजः कौशल्येयोदृशौपातुविश्वामित्रप्रियःश्रुती १ राम

तंसिद्धंसचवासनातंतुसंतानात्माममनोमयः ब्रह्मांडात्मकशिरसोगणवाचीनंभालंदेशंब्रह्मलिपिस्थानंमेपातु कुशलेवकौशल्यास्वर्थिप्यजू म
र्थ्याविघोतनसमर्थाबुद्धिः तस्यांभवः कौशल्येयोविज्ञानमयः ततोप्यंतरः सममदर्शनसाधनेदृशौपातु एतेनमनोमयस्याप्यपवादउ
क्तः विश्वस्यमित्रंनिरुपाधिप्रेमगोचरतयाप्रेयान्आनंदमयात्मआत्मेवविश्वामित्रः तस्यापिप्रियः सुषुप्तौमनतामोस्यतमासंपन्नोभवती
तिश्रुतेः ग्रामः सत्त्वात्संनिकटः खनिरुनिकरतदधिष्ठानभूतआनंदः पुच्छब्रह्मापरपर्यायोममश्रुतीः स्वाधिगमद्वारभूतेपातु तेदेवंप्रथ
मेनपादेनएमेब्रह्मांडमारोप्यांसपादत्रयेणाचायोघरामस्यमुख्यंरूपंगायत्रीप्रथमपादोक्तंदर्शितं अथंचार्थः कृत्स्नोपिवेदांतप्रसिद्ध
इतिमूलवाक्यानिनोदाहृतानि १ ॥ ० ॥

मं॰रा॰प॰ अथ अक्रपरित्यागेनाप्यकलंवनामा॰ गते॰ संसारसेतुभूतो मरवत्राता अथ भिचारेरणाक्रतुफलप्रदः फलमत[illegible]उपपत्तेरितिन्यायादितिभावः म
२ मेक्रतुफलभूतदिव्यगंधरसाद्युपलब्धिकरणंघाणरसनादिकं पातु सौमित्रिवत्सलः सुपुत्रमित्रंजीवपत्निताः सखाईश्वरः तस्यापत्यंसौमित्रिर्हि
रणगर्भः तत्रवत्सलः तेनतन्नादात्म्यप्राप्तानामुपासका[illegible]मनुग्रहकर्तेत्युक्तं सौमित्रेर्मुख्यकार्यत्वात्तद्वत्सलो मेमुखंपातु तद्विनायेतदीमित्र
त्रात्मानोविधिकलभ्यो नतुषुष्कतर्कगम्याचितिविद्यावाप्तिद्वारभूतांममजिह्वांविद्यानिधिर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तकः पातु विद्यापिपद्व्याद्यपू
र्वप्राप्याविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरतोभरतेः कर्मदैवंदितः शरणीकृतः भरं तिकर्मफलंसचित्वंतितेभरतास्तजमानाः भरतमुख्येरितिमं
त्रलिंगात् यज्ञाध्वकंठस्थैरेवमंत्रैः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्निर्वर्त्यत्वादितिपदद्वयिपेमे मंत्रोच्चारणस्थानंकंठंपातु तदेवंयज्ञादिजन्यंतदुपपन
प्राणोपासनामार्गः भर्गाख्यसूत्रमीशंवाक्रममुक्तिद्वारंप्राप्तोतीतिश्लोकद्वयेनात्पर्यं २ मानुषभावेपिपौरुषवर्यादिव्यायुधानांशार्ङ्गादी
घ्राणंपातुमखत्रातामुखंसौमित्रिवत्सलः जिह्वांविद्यानिधिःपातुकंठंभरतवंदितः २ स्कंधौदिव्यायुधःपातुभुजौभग्ने ४
शकार्मुकः करौसीतापतिःपातुहृदयंजामदग्न्यजित् ३ [illegible]
॥नांधारित्वाद्दिव्यायुधआयुधनिधानस्थानभूतौस्कंधौमेपातु तथाभु
जबलेनैवभग्नेशकार्मुकोभुजौमेपातु अत्रईशकार्मुकमहीद्ध्रहृयं रथःक्षोणीयंताशतधनिरीगेंद्रोधनुरितित्रिपुरवधे तस्यकार्मुकलप्र
सिद्धेः एतेनमहेश्वरादप्याधिक्यंमानुषभावेपिरामस्यसूचितं तथाधीर्यप्रभुस्वाप्याः सीतायाः करग्राहीसीतापतिः करौमेपातु अनेन
नामद्वयेनविश्वामित्रदत्ताभ्यांबलातिबलाभ्यांविद्याभ्यांफलंशारीरंबलाधिक्यंदर्शितं अतिबलायाफलंमनःसंकल्पमात्रेणालौ
किकार्थसाधनं तच्चजामदग्न्यजिदितिद्योतितं वेल्लवंचतेजोद्धानस्यजामदग्न्यस्यतपोराशेवधेनस्पष्टीकृतं अतएवहार्दबलवान्त
हृदयंमेपातु तादृशबलप्रदानेनेतिभावः एवंतृतीयंपारमेश्वरंरूपंमानुषभावेपिब्रह्मविष्णुशिवेभ्योप्यधिकं तृतीयश्लोकेनगायत्र्याःस्पष्टं राम
२

तस्यैव चतुर्धा भजनमाह मध्यमिति खरादीनां दूषणपूर्वकं रामध्यापनं अन्योन्या[illegible]पेक्षयाश्रेष्ठत्वात् तादृशभावाच्च मध्यमत्वेन तेषु निग्रह
मुखो राम्यनुग्रहः सोपि मध्यमः अत स्तत्कर्ता खरध्वंसी मम मध्यं नाभिं नाभेः समस्तं पृष्ठप्रदेशं पातु जांबवतः आ पत्कालिस्वार्थमेव काम
पूर्वकं ध्यापनेन दूषणं श्याभावात् नतो प्यंतरत्वमनो जांबवदाश्रयो मे मितानाभिम ध्याद्याभ्यंतरं पातु सुग्रीवस्य तु देहमेव दामित दुर्निम्य पिन पूर्वं
स्वार्थं संपत्तिः पश्चाद्राराधनमिति वणिग्वद्भजनेनो जांबवदपेक्षया किं चिदूनत्वं अतः सुग्रीवेशो वालघ्नः मे कटिं पातु हनुमतस्तु केवलं निष्काम
मीश्वरार्थमेव भजनं तं तरं गत्वा छिद्रमुव दंशकमारोपयितुं योग्यत्वाच्च हनुमत्प्रियो मे सक्थिनी अंकदेशं पातु एवं व्यक्तस्यैव तस्य चतुर्विधं
ध्यानं चतुर्विधभक्तकृतं चतुर्थश्लोकेन दर्शितं ४ अथ व्यक्तपरित्यागेनाव्यक्तलंबना याः गतिः संसारसेतुभूता याः प्रदाता सेतुकृत् जानु
नी शिरोः प्रथमगानिसाधने मे पातु रामेन स्थूलदेहातिक्रम उक्तः अस्यामवस्थायां ध्यायी विदेहरत्युच्यते तथा दशाइंद्रियाणि मुखा

मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जांबवदाश्रयः सुग्रीवेशः कटिं पातु सक्थिनी हनुमत्प्रभुः ४ जानुनी सेतुकृत्पातु जंघे दशमुखां
तकः पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोखिलं वपुः ५ [illegible]भोगद्वाराणि यस्य स दशमुखो लिंगात्मा तस्यांतको नाशकः प्रविला

पयिता दशमुखांतकः ईषद्दूरंगमस्य शिरोशो संदोर्ध्वगतिहेतू जंघे मे पातु रामेन लिंगदेहातिक्रम उक्तः अस्यामवस्थायां ध्यायी प्रकृतिलय इत्यु
च्यते तथा विगतं भीषणं भयं करं सत्तानं यस्य स विभीषणो विरक्ताविद्यस्तस्मै श्रीः एषा स्य परमात्मसंपदिति श्रुतिप्रसिद्धः आनंदः तस्याः प्रदा
ता विभीषणश्रीदो निंघपतं लतयाशीघ्रगतिहेतू पादौ मे पातु रामेनानर्थनिवृत्तिपूर्विकानंदावाप्तिरुक्ता अस्यामवस्थायां ध्यायी मु
क्त इत्युच्यते रामः सर्वे श्वरतमा ब्रह्मांड मंडपे रमणशीलः मम जीवन्मुक्तभावं कामयमानस्याखिलं वपुस्त्रिविधमपि शरीरं पातु समस्त योग
प्रतिपक्षनिरासेन ब्रह्म साक्षात्कारक्षमं करोत्वित्यर्थः तदेवं ब्रह्मणो राघवपदेनाध्यारोपितस्य दशरथात्मजादिपदत्रयेणापोघतस्य व्याप्तेः
ध्यानालंबनीभूतभगवतः समष्टिरूपं च द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां प्रदर्श्य तस्य पासनाचतुर्थेन समस्तुपासनां पंचमो र्धेन च प्रदर्श्य अर्धेनानर्थ

निरूप्यानंदावाप्तौ जीवन्मुक्तिसहिते निरूपिते इदमत्रैव वक्तव्यं शा
स्त्रार्थो लीलेति प्रदर्शनेन रामायणादिमां कुरस्य रामकवचस्य गाय
त्रीजत्वमुपपादितं ५

राम ७

मं० रा० प०
३

अथ कथांशः स्पष्टं स्पृश्यते अध्यात्मांशस्तु परीक्षव्यत्यागम्यते । एवं रामायणोक्तमूलमूलभूते वेदे च तदंशं पंक्तेयं तथाहि मंत्रस्तु द्दालकयाकु
ल्याविद्याकिंकरमागता मोक्षमस्य प्रसूर्मध्येपीयते कर्ममार्गीणैः इत्यमाम्नायते ऋक् ॥ ७ ॥ ॥ तुग्रोनामकश्चिद्राजाभुज्युसंज्ञं स्वपुत्रंउ
दमेघे समुद्रे अवाहाः प्रापितवान् तुग्रोहभुज्युमश्विनोदमेघेरयिंनकश्चिन्ममृवाँअवाहाः तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भि
रपोदकाभिः १ तुग्रः। ह। भुज्युं। अश्विना। उदऽमेघे। रयिं। न। कः। चित्। ममृऽवान्। अव। अहाः। तं। ऊहथुः। नौभिः। आत्मन्ऽवतीभिः। अंत
रिक्षप्रुत्ऽभिः। अपऽउदकाभिः १ तत्र दृष्टान्तः रयिंधनं न शब्द उपमार्थे यथा कश्चित् ममृवान् म्रियमाणः पुरुषो धनं त्यजति एवं स प्रमिष्यंतं त
थाभूतं भो अश्विनौ युवां नौभिः बहुलं छांदसत्वान्नौकया आत्मा त्वामी विद्यते यासां ताभिरात्मन्वतीभिः स्वीयाभिः ऊहथुः तीरं प्रापयामासतु
थुः अंतरिक्षे गगनतुल्ये ऽर्णवे प्लवन्ते ताभिरंतरिक्षप्रुद्भिः व्योमगैर्विमानैरित्यर्थः अपोदकाभिर्निरुदकाभि[निरन्ध्राभि]रित्यश्विदेव

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

सेचकर्मणि विनियुक्तस्यास्य मंत्रस्य याज्ञिकाभिमतोर्थः कर्मसमृद्ध्यर्थः रागद्वेषयज्ञस्य समस्तं यद्रूपसमस्तं यत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतीद्
ति ब्राह्मणाच्च न त्वामैरेवमेवायं माध्यात्मिकः तथा। इति मंत्रेण सर्वासामृचामक्षरे वेदे पदे वनाधिष्ठानभूतपरमव्योमशब्दितब्रह्मपरत्वावधार
णादतद्विदोः ध्ययनादेर्वैयर्थ्याभिधानाच्चाध्यात्मपरत्वमस्य मंत्रो व्याख्येयः तदयं मंत्रा+र्थः तुक् अपत्यं शतिआ अस्मिन्नुग्रः पुत्राघिणोत्वा र्थः +
न भुज्युर्भुंक्ते पूर्वार्जितकर्मफलं योनि चक्रिमयमाणं कर्मणामिश्रीभवति भुज्युरात्मा तं उदमेघे तु संसारसमुद्रे प्रक्षिप्तम् भो अश्विनौ
पावैतत्काण्प्रतन्त्रं विद्यां च तत्प्रीमिणामितिमन्त्रप्रविदितिश्रुतौ मूर्तं तत्र्मितीयुवामाचार्यरूपेणतौ भिस्तत्वमस्यादिवाणिभिः आत्म
न्वतीभिः आत्मैव प्रतिपाद्यो विषयो यासु विद्यते ताभिरन्तरिक्षे अनालंबने मार्गे हार्दाकाशे प्लवन्ते संचरन्ति ताभिः सगुणब्रह्मालंबनाभिः
अपोदकाभिः उत्तमात्मीयं करोतीति असंगमप्यसंगिनं करोतीत्युदकमज्ञानं तद्विरोधिनीभिरिति शेषः पूर्ववत् अत्र कथामालंब्य देव
तास्तूयंते तथालंबनीभूतानां तुग्रादिपदा ॥ राम
३

र्थानामनित्यानां संयोगिनवेदस्यापौरुषेयत्वं माबाधिष्टेति देवताधिकरणे ऽवांतरनामर्थेणानेषां प्रतिकल्पं समानं नामरूपाणामुत्पत्तिमभ्युप
गम्य व्रीह्यादिपदार्थानामिव प्रवाहानादित्वमुक्तं चमसाधिकरणे त्वेवंजातीयकानां कथारूपकेण ब्रह्मविद्यायां मुख्यत्वेन तात्पर्यमिति निरूप्यत्वाय
ते तत्र हि अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिषु मंत्रेषु अजादिशब्दानां श्रौतार्थपरिग्रहे मंत्रस्याधिगतार्थगमकत्वेन अप्रमाणापादेऽप्य
र्थमात्रमूह्यं इति तेषां तन्नायनदृतिमार्गेण मूलप्रकृत्यादिप्रतिपादकत्वमाशंक्य मंडूपं भोजयेत्यादौ मंडपस्य जनवत्मंडपापिनो ऽस्तीत्वनुपस्था
नेन रूढिपूर्वकलक्षणायैवमप्यदुर्बलत्वात् छांदोग्यस्थलोहितादिरूपाणामत्र प्रत्यभिज्ञानात् परमाभिमतप्रकृतिग्रहणेऽविशेषहेत्वभावाच्च
तेजोबन्नात्मिकाभूतप्रकृतिरजो वा जेति अजारूपकेण प्रतिपाद्यत इति सिद्धांतितं एवं मायणात्मत्वमूलभूतानां मंत्राणां चार्थान्तरनामा
मर्थेणाकथापरत्वे महानामर्थेणाविद्यापरत्वे च वक्तुमुक्तं ननु सर्वेवेदा यत्पदमामनंति नामानि सर्वाणि यमाविशंति यो देवानां नाम
धा एक एवेत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मार्थविषयीभूतस्यात्मस्य सर्वदेवतावाचकैः शब्दैरभिधानमुक्तं अवांतरनामार्थेनु अर्थवस्त्यामा आव
रूपकत्वात्तत्तार्थदेवत्ये मंत्रे तात्मकं कथं प्रकाशयितुमीष्टे अथ हठात्परत्वे वार्पिते तर्हि एकस्य शब्दस्यानेकार्थतापत्ता न मावाविरोधश्चेति चे
न उच्यते यथा एकैकेरेखास्थानभेदादेकदशशतसहस्रादिसंख्यां लभते एवमेकमेव पदं वाक्ये वापदांतरसमभिव्याहारादनेकमर्थं प्र
त्याययतीति न च तावता नानार्थत्वं शब्दस्य भवति अपि तु वृत्तिभेदाव तथाहि एकमप्यमृतपदं यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि श्रिताः अ
थ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यत्र कैवल्यवाचि अपाम सोमममृता अभूमेत्यत्र देवतावाचि प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यो ऽमृ
तमित्यत्र संतानवाचि रूढं यथा वा यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति वाक्यं अवधनत्पुरुषं पशुमित्यत्र च वर्हि तानीतमंत्राव यवेन जीवस्य सूक्ष्म
देवतालोचनाया परमेष्ठ्यस्य चोपस्थितिः जीवो ब्रह्मणि प्रविलापनीयः इत्यर्थे पर्यवस्यति तद्देवनेयत्तं वर्हिषि प्रौ ॥० ॥

स्तनमुखादिदं श्रेयस्तेनाभ्यां यावाप्यामन्वीपमानं वहिः स्तेन पशुमोमादिनाडंद्रागन्याद्रपेण देवताय स्वाहा इति ब्रवीति तदेवाग्निमंत्रणीयानां
मृचां परिधानीयायां धिनिमुज्यमानं पक्षेन पक्षमपजनं देवाइत्युत्तमया परिदधाति पक्षेनैवैतद्देवा पक्षमपजनं तदस्मिन्नाग्निमयजंते
तिष्ठास्तर्णीर्णामाजमर्पयंत्र ब्रवीति नचाध्यात्मिको मुख्योर्थः उपपत्तान्नापि दैविकस्तत्र तस्यासंगतत्वादमुख्यः ततो यस्तन्मंत्रतावम्
तत्ववत् ध्यानयज्ञांगभूतकर्मयज्ञांगभूतयोरन्योर्ययज्ञत्वमनिज यन्न संभवति तथा इंद्रादिशब्दोपि बलवतारामलिंगेनोपहितः तमि
द्रं सेतमिंद्र इत्याचक्षते इदि परमैश्वर्ये इति स्मृतिस्मृतिनिर्दिष्टं मुख्यमुख्यास्वार्थमभिधत्ते यथा वदेवतालिंगोपहितस्तत्प्रस्यामंतंश
चीपतिं ब्रवीति लक्षणाया सएव पुनः रोद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते इति स्मृत्या गार्हपत्यो यस्थाने विनियुक्तायामस्त्विंद्रहोगौणया वृत्त्या
गार्हपत्यमभिधत्ते किंचान्यत्र रूढोपि शब्दो लिंगबलादन्यमर्थं ब्रवीति यथा सर्वाणि ह वा [stain] इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत इ
ति सर्वभूतोपादानत्वलिंगात् भूताकाशशब्दो जगत्कारणं ब्रवीति तस्माद्देवांतरता त्यर्थीविषयकत्यामामपि बलवल्लिंगोपहितोऽ
न्यदेवत्योपि मंत्रो राममेव ब्रवीति न चानिवार्यता दोषः परिहृतत्वात् ननु च समसाधिकाराण्यापेन कर्मसु विनियुक्तानामजादिमंत्रा
णां कैमर्थ्याकांक्षिणाम् अस्तु विद्यापरत्वं तुग्रादिमंत्राणां तु कर्मसु विनियुक्तानां निराकांक्षाणां न तद्युज्यते मानाभावात् सर्वविदात्र चो
३ अक्षरद्धति श्री अपि वेदानामृचां च कर्मपरंपरयापि यज्ञाक्षरपरत्वश्रुतेः नैकस्य तुग्रादिमंत्रस्यार्थांतरकल्पने प्रमाणाभावं भजतः नापि य
ज्ञनयज्ञमित्यत्रिया त्रगवां तरसमभिव्यवहारोस्ति नापींद्रोमायाभिरिति वदस्य विद्याप्रकरणे पुनः पाठोस्ति येन तद्दृष्टाद्रस्यापि हृष्यर्थ्यं स्यात्
तथा सति इषेत्वादिमंत्राणामपि तत्कल्पं स्यात् तेन चासंतं प्रति पीडाकर्मकांडोच्छेदोस्याणां तस्मान्मंत्राणां रामायणमूलत्वे संभवत्यपि अथा

स्तुवंतं कश्चित्सर्प इति कश्चिद्दंड इति कश्चिद्रज्जुरिति प्रत्यक्षेणापश्यति एकं वा घटं कश्चित्स्थूलेन कश्चित्सूक्ष्मत्वेन कश्चिदनिर्वचनीयत्वेन न तत्त्व
लात्पश्यति यथा यमीनरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिवाक्यात् एकमेवात्मानं देहादिवि
शिष्टमेवामन्यतासुराणामाद्येन विरोचनः प्रतिपेदे इंद्रस्तु तत एव क्लेशेन देहत्रयातीतमात्मानं निरपश्यत् यास्कोपि बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवे
शेत्यस्य बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः वर्षकर्मेति नैरुक्ताः इति एकमेव निर्ऋतिपदं द्वेधा व्याचष्टे वर्षकर्मेत्यस्य व्याख्या भूमिमाप
द्यत इति तत्रैव ज्ञेया तस्मादस्ति प्रतिपत्तिभेदादर्थभेदो मंत्राणां अत एव यास्कः स्थालीपुलाकन्यायेन कांश्चिन्मंत्राननधिदैवतमध्यात्मं च व्याख्या
य सर्वेषामप्येतेन दिशा नानामपि नेयामध्यात्मपरतया व्याख्यानं कर्तव्यमित्याशयेनाह महाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एक
कस्यात्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्याच्च इतरेतरजन्मानो भवंतीतरे
तरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्येति एतेन देवा
भिप्रेत्य व्याख्यातोपि आध्यात्मिकाधिकारी वृत्रः पृथिवीव्याप्त्याभारभूतस्तनीत्वं शरीरस्यं जघान भरतर्षभ शानकतरहृदयेन वेत्रोणेतीह
नः श्रुतमित्यत्र वृत्रशातनमनुवत्तरात्मान् अज्ञानजीवविवेकप्रज्ञायुक्त वनादिरूपकेणाव ब्रह्मात्मरूपत्वेनैव वृ विदुरपि लोके दृष्टमप्य चि
र्थमेतदाधिकारिणोधिदैवपरतया व्याचष्टे यथोक्तमुत्तंके येनाहिर्निधायामात्मविधानाय ये चैतेसिताः कृत्स्नाश्च नवतन्तवः अहनी आहनी
इत्यादिमाविहितमतः द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य आपुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः
इत्यादीनामृचां ॥१०॥ चौ

वत्सराहोरात्रमात्रपरत्वेनानुवादस्वरूपत्वं मर्मभूदिति संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैश्इतिश्रुतेः इत्थं आचक्षते षडिंद्रियाणि षडृतवः ऋतौ द्वौ द्वौ मा
साविव प्रतिइंद्रियाणां गृह्णौ प्रतिमासं द्वौ पक्षौ विप्रतिरागप्रतिद्वेषद्वैपक्षद्वयं भवति यथाधर्मे रागः शुक्लः अधर्मे तु कृष्णः एवं धर्मे द्वेषः कृष्णः
अधर्मे तु शुक्ल इति प्रतिपक्षं पंचदश तिथयः तास्वत्र सूर्यचंद्रयोर्विप्रकर्षसंनिकर्षतारतम्याद्भवंति तत्र सूर्य आत्मा षोडशकलो मनोरूपी
अहमर्थः कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोन्नं वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लो
कालोकेषु च नाम च तत्र तन्मात्रावशिष्टं मनः सुषुप्तौ प्रलये वा यदात्मनि सर्वाभिः कलाभिः सह निलीयते सा केवलं तमोमयी अविद्या रात्रिर्द
र्शः यथोक्तं काशीखंडे स्कांदे अमा षोडशभागेन प्रोक्ता देवी महाकला संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणीति तत्र विवेकेन यथाय
थाकलानामात्मनः पृथक्भावः तथा तथा वोध चंद्रो वर्धते यावत्तत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः सैव सूर्यचंद्रयोरत्यंतविश्लेषरूपाविद्यापौर्ण
मासी निकृतस्य कर्मणः फलभूतं संसारात्मकं तस्माद्धिहृद्रूपाक्वासाक्षाद्दक्षरपात्वमन्यदृष्टापरंपरयेति सिद्धांताएवं तु योह भुज्युमिस
तउपरि तनेक्वचीयथा तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतंगैः समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः षळश्वैः
अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसं क्षपः इत्यत्र तिस्रो रात्रीः
सत्त्वप्रधानत्रिः त्रीणि अहानि अशिथिचिदाभासान् अतिक्रम्य व्रजद्भिः पतंगैः सूर्यप्रकाशकैरित्यर्थः स्थूलसूक्ष्मकारणात्मैरालंबनीक्क
तैर्यथायथाक्रमं समुद्रस्य कामस्य धन्वन् अभिषोदकस्थले आर्द्रस्य विषयसमुद्रस्य पारे भुज्युं ऊहथुः भोग्ना ॥१०॥

वो व.

रंभस्य

षट्स्य

सत्यैसूत्रांतर्यांम्यभिमानिनौरामलक्ष्मणौरामकृष्णौचेतिमध्येस्वयोज्यं प्रागपद्धिः अनंतपादैः सासूक्ष्मतनविषयग्राहकाइंद्रियाण्याराधुनेः
१ भौअश्विनौपुर्वांभुजंअस्तमधिष्ठानंप्रतिपत्तुंउद्दृश्य: ततअनारंभणोआ त्मेअनास्थानेहीपस्थानमूर्त्येअग्रभरीवानरज्जुस्थानीयप्रि
यादिभूम्येचसमुद्देहार्दाकाशेअचीरयेथ्यांपराक्रमस्य रित्यर्थः नावतत्वमस्यादिवाचप्रशस्तांरिवांदमाद्यरित्रशक्तानुगृहीतां इत्थमद्भुतं
रामलक्ष्मणामूर्तिध्यानमाहात्म्यमत्तआलंबनादिकंविनैवपरमानंदरूपमधिष्ठानंप्राप्यतइतिभाव: २ तदर्थसंग्रहः एकैकस्मिन्यथा
दर्शप्रासादोमुकुरांतरैः सहितोदृश्यतेदेवेषैवलोकःसुरांतरैः तस्मात्सुदेवताः सर्वाः प्रत्येकंविश्वयोनयः अन्योन्ययोनयस्त्वैवयथ्याया
त्कमुनीरितं अतत्ताम्यांस्तुतिःसर्वारामस्तुतिरसंशयं वलवद्रामलिंगाद्यांयत्किंचिदेवतामयं राममयत्वानुसारेणाव्याकुर्वन्नैवदुष्य
गो ति विनियोगानुगौण्या वेदव्याचष्टभाष्यकृत तत्वानुगोमुख्यवत्याव्याकुर्वेमास्तवलहं १ तथाहिभाष्ये धारस्यधारावहतीरस
ग्रंतत्कोगोभिःकलशोऽआविवेश सामकृण्वन्सामन्योविपश्चित्क्रंदन्नेत्यभिसख्युर्नजामिं इतिमंत्रोव्याख्यातः अस्यसोमस्याभि
षूयमाणस्यवहतीर्महत्योधाराःप्रासृग्रन् प्रासृज्यंत ततःसोयंसोमोगोभिःक्षीरादिभिरक्तःसन्कलशान्द्रोणाभिधानआविवेशआ
विशति साममसामानिकृण्वन्सामन्यःसामगानकुशलःविपश्चित्सर्वंजानानःसोमःक्रंदन्देवानाह्वयन्नभ्येतित्वरयाभिगच्छतिइ
त्यंतःसख्युर्नसख्युर्जामिंजामिंयथाइतरोलुंपटःवेगेनाभिगच्छतितद्वत् अत्रधारासुसूक्ष्मास्वपिवहतीत्वंअन्यार्थस्यगो ॥० ॥

6

शब्दस्यसौरपरत्वंसामिसेकवचनस्यबहुत्वपरत्वं अचेतनेसोमेसामकरणादिभिश्चेतनधर्मस्यौपचारिकः देवान्ग्रहानत्वंपठेवेगेनपदचतुष्ट
याभ्याहारश्च ग्रावस्तद्भिषूयमाणांसोमंसभिस्तौतीतिविनियोगानुकूल्यार्थंआमित्रतद्वतिस्पष्टंहृष्यते वस्तुतस्तु सोमोत्रविष्णुरेव हवि
रानिष्पन्नंनिहूयतेसोमेराजन्योगतिरित्युपक्रम्यवैस्मवोभवतीतिश्रुतेः तस्यास्यधाराइवधाराःसामम्यातपंचमहाभूतानिचसमष्टिलिंगा
वयवभूताः प्राणामनआदयः षोडशकलावावहन्तीरसस्यन्नितिप्रागवत् ततस्त्वापंकरणासुप्रलयकालेशरतइतिकलशाः पांचभौतिकदेहाः
समष्टिलिंगानिवातान् आविवेश आविष्टश्चकलानांरश्मभूतैर्गोशब्दितैर्देहेंद्रियादिभिः रक्तः तादात्म्यापन्नोभवतीत्यर्थः तज्जित्वासृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत् इत्यादिश्रुत्यर्थस्यार्थोदर्शितः यस्मादेवंतस्माद्धियम्यिन्नतसर्वेषुदेहेष्वेकप्रभव
त्वेनात्मवंधुत्वंजानतंसामस्त्येनस्वयमेवकृष्णव्रतंकुर्वन्भवतितथासामन्यःपरमप्रार्थनयापिवासामयोयः शांतोभवति अवि
पश्चिन्नामाघकरणात्परद्रोहात्क्रंदनंतीव्रनरकदुःखताक्रंदनंस्मातुःजीवानांप्रथमः विस्मोर्मिंजायाकर्मभूमिनअभ्यतिनरका
त्रै त्तीव्रदुःखात्समुच्यतइत्यर्थः यद्वायस्तुसत्वंजर्मिंअरुचिंअभिअभिलक्ष्यतेप्रार्थ्यमानोपिसत्यंनकरोतिअत्रनिसंप्रलयशेषंतंनायेनला
द्वाविनतमतयायात्रवक्रंदनंतीव्रदुःखांतः रतिगच्छतिइहवासंचरतिनरकंवागच्छतीत्यर्थः तस्माच्छांतःसन्सत्वोयमेवशरणीकुर्यादितिभावः
तथाच ब्राह्मणांतज्जलानितिशांतउपासीतेति तज्जलानतज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनलात् इतिशब्दोहेत्वर्थः यस्मादिदंब्रह्मणःसकाशादु॥

स्यन्नः तत्रैवलीयतेतत्रैवचेष्टतेचतस्मादन्यस्यप्रार्थ्यस्यद्वेष्यस्यचाभावात् रागद्वेषराहित्येनशांतः सनब्रह्मोपासीनेतिब्राह्मणार्थः कथ्या
पक्षितु कश्चिद्ब्राह्मणस्यबंधुरेनंबोधयति अभिरम्यर्थेनादृशात्वविपश्चित्कामदुःखिनक्रंदन् अपिमाक्षुर्जामिंसीतांनराजिनग्रामीतीस
र्थः अतस्त्वयासीतांसमर्प्यसामैवकर्तव्यमितिभावः यद्वामृगीनभीमइत्यादाविवात्रनशब्दउपमार्थेमाक्षुर्जामिमिथजामिंजायांसीतामप्य
भिलक्ष्यतामलभमानःक्रंदनरातिभवान् अतोधिकृत्वांपरदारत्वंपरमित्यर्थः ननुरामायणीयकथाकस्यांचिच्छाखायांयत्रवधादिवन्न
दृश्यते अतोऽस्याःकथायाःस्मृतिमूलत्वमेवनास्तिइतिचेत् नैषस्थाणोरपराधोयदेनमंधोनपश्यतीतिन्यायेनत्वय्येवेदार्थानभिज्ञेस
तिनरामायणमपराध्यति ननुवेदभाष्येपिरामायणकथायाःस्वकल्पकत्वंकस्यचिदपिमंत्रस्यपश्यामइतिचेत् नैषदोषः विनियोगानुसारिणः
कर्मसुरुच्युत्पादनार्थस्यभाष्यकारीयव्याख्यानस्यनिगमनिरुक्तानुसारितात्त्विकव्याख्यानादूषकत्वात् किंचाप्यस्यमिदमुक्तमायुष्म
तामंत्रार्थवादैरपिकर्मणिरुच्युत्पादनार्थंअनुपपन्नोप्ययमर्थःप्रजायाअमृतत्वमात्मवयोतवननमित्यादिरूपन्यस्यते प्रजामनुप्रजायसे
तदुतेमर्त्यामृतमिति प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददितिच एवंचकर्मत्वावकार्थवादानुसारिभाष्यकारीयव्याख्यानममुख्यंअनारा
वोक्तंभारते इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेत् बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रहरेदिति तत्रोपबृंहणंनामएकत्रमंत्रेतवेसूक्तेवाद
श्यार्थस्यसंक्षिप्तस्यनानास्थानेषुविप्रकीर्णानांतत्तदनुगुणानामर्थानांउपसंहारेणापुष्टिकरणं तद्येनकर्ममात्रंश्रुतंतेनकर्तुमशक्यं
अतस्तस्मादल्पश्रुताद्वेदस्यभयंयुक्तं भगवानपि यामिमांपुष्पितांवाचमित्यादिनाऽर्थवादानांमोहकत्वंब्रुवन् तदनुसारिणोव्याख्यान
स्यानादरणीयत्वंदर्शयति मंत्रवर्णोपि नीहारेणप्रावृताजल्प्याचेति अत्र ॥०॥ ॥ ॥ ॥

७

त्योजल्पीनुच्छार्थप्रतिपादिकावाक्तत्पाप्रावक्ता इति अज्ञानेनार्थवादेष्वेवं चिन्ताइत्यर्थः ननु एवं निरुक्तभाष्यकारीयामर्यादा दृश्यदेवतादिप्रका
शनद्वाराविध्यर्थस्मारयतो मंत्रजातस्य कथं कथासूचकत्वमुपपद्यत इति चेत् तत्राभिनिब्रूमः तथाहि सर्वोपि मंत्र आध्यात्मिकी माधिदै
विकीं वा कथां उपजीव्यैव कर्मांगं स्तुवन् विध्यर्थं स्मारयति यत्कल्पोस्मत्पं कृत्वाग्न्याविशस्त्वं वनस्पतीन् ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामिसु
२ संभृतेति मंत्रः कस्मात् ब्रह्मरूपस्त्वं रूपं कृत्वा प्रपंचं निर्माय स्थावरजंगमात्मकं प्रविश्य तत्तद्रूपतादात्म्यापन्नो स्यामिद्रूपोसि ततो हेतोस्त्वाम्
एकविंशतिधा संभरामीति तं देवा अनुप्राविशन् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति ब्राह्मणोक्तकथाप्रदर्शनपूर्वकं समिधां कस्मभावमाप
दयन् तासां संभरणं स्मारयति यथा वा यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दद्गुहा प्रविष्टां सलिलस्य मध्ये तस्येदं विहरमाभरंतो अच्छंवदाद्य रमस्यां वि
धेमेति मंत्रे यस्य वराहस्य रूपं धारयन् परमेश्वरः भूमिं समुद्रस्य मध्ये विगूढस्थानप्रविष्टां अलभत तेनेदं मत्त्वानं मन्तवं इ आभरंतो वयमि
तिवाराहवतारकथाप्रदर्शनपूर्वकं वाराहविहतं स्तुवन् तत्संभरणं स्मारयति एतेनैव प्रकारेण इषे त्वोर्जे त्वेत्यादयो मंत्रा व्याख्येयाः तत्र इ
षे त्वोर्जे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति विनियोगात् हे शाखे भो त्वमस्य एष शाखा त्वान् प्रवेशितन् तत्तादात्म्यापन्नपरमेश्वर त्वां इषे अन्नाय ऊर्जे वि
णाद्दिति श्रुतिर्विशिष्टाभाव यऊर्जे रसाय रसो वै सः इति श्रुतेः परमानंदप्राप्त्यै च छेदनेन आप्नुवानीति एतेन ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरि
ति श्रोणानग्रा वाराः लोमभ्यः स्वाहा चंक्रमणाय स्वाहेत्यादयोऽपि एतेनार्थसंबंधाभ्यां तत्प्रविष्टतत्तादात्म्यापत्तिपरतया व्याख्येयाः एवं
हि आत्मानेक्रियमाणो पुरुषाविदं सर्वं खल्विदं ब्रह्म सर्वे वेदा यत्पदमामनंति नामानि सर्वाणि यमाविशंति ऋचो अक्षरेय ॥

न ८

रमिव्योमन्नित्यादयः स्मृतयः सर्वस्यान्नमात्रत्वं सर्वेषां शब्दानां तत्प्रतिपादनपरत्वं च दर्शयन्त्यः समंजसा भवंति तत्रयः संभरणादिकं कर्मैव प्र
शंसति स कर्मठोऽल्पश्रुतः योऽवराद्धः स तदुपासको मध्यमः यः कृत्स्नं सततमुत्तमः कर्मोपासितज्ञानकांडानां उत्तरस्य प्रशस्तत्वात् नहि येन सं
भरणस्य महत्त्वं सिद्ध्येत् संभरणादेर्महानिनिहितं भवतीति सत्त्वदयग्रान्त्यमेतत् तत्रैवं सति भाष्यकारीयं व्याख्यानं देशाविलं लौकिकयो
रन्त्ररसयोः प्राप्त्यर्थं छिन्नप्रीतिक्रियमाणाच्छेदनप्रशंसार्थे ईदृशमिदं शाखाच्छेदनं येनान्तरसीलभ्येत इति सोऽयमर्थो जडानां रुचिकरो
ऽपि पूर्वोक्तस्यार्थस्य सङ्क्रान्ति शिरोमलस्य सत्त्वदयग्रान्त्यस्य न बाधकः किंच विनियोगमात्रात्स्वार्थमुत्सृज्य केवलकर्मपरत्वं मंत्रस्य न वक्तुं
शक्यते तथा हि इदं विष्णुर्विचक्रमे ० सुरे इति मंत्रः वाह्निः यमलोपप्रायश्चित्तार्थं सर्वप्रायश्चित्तार्थं आज्यहोमे वैष्णवोपांशुयागस्य
पुरोनुवाक्यात्वेन च विनियुज्यते न चात्र तदनुकूलं किंचिल्लिंगं दृश्यते येन विनियोगभेदेन व्याख्यानभेदः कल्पयितुं शक्यते किंतु के
वलं विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते इदं त्रैलोक्यं पदत्रयेण विष्णुराक्रान्तवान् तदचित्रं यतस्तस्य पांसुमति पदे पांसुरूपेण तस्य गाहत्व मि
ति नचैतेषां व्याख्यानं दृश्यते निवद्धेति योगमात्रविद्यापुष्करवराहवामनप्रादुर्भावान् सेतिहासिकान् जानतां कर्तुं शक्यं किंच हितीमे
आग्नेयं त्वं बृहते एष ते त्वं बृहते प्रउगं शंसति निषिद्धेऽवलंशं सति त्यादौ त्वं तेशाखायोक्त संस्कारो यागस्य च देवताभिधानत्वादि मंत्रेण पश्यायाः
स्यादेवताभिधानरूपत्वमादृष्टे वह्यागादृष्टे देवतास्मारकत्वेन प्रधानयागसंस्कारार्थां एवं स्तोत्रशस्त्रे अपि मंत्राणां मन्त्र ब्रह्मणायाद
ष्टार्थतायां अलं घनीमत्वादिषु प्राप्याऽपि वाक्श्रुति संयोगात्प्रकरणोत्तोति शंसती क्रियोत्स निविदध्याना मिति मंत्रेणात्मने स्तुतिप्रक
रणाभ्यां प्रतीयमानं साध्यत्वमुत्सृज्य वाक्श्रुतस्य संस्कारसाधनत्वस्य कल्पनायोगात् याज्यायास्तु प्रकरणादिना यागांगत्वे सिद्धे तत्स्तुव

मं० रा० प० यं इहतु तद्भावाद्विधायकप्रत्ययप्रयोगाच्च प्रधानकर्मणि तौ निशंसमीड्डिनित्येव शास्त्राधिकरणोत्तोत्र शास्त्रयोः फलैकप्रयोजनत्वस्य सा
८ धितत्वात् तस्मात् मंत्रादिनरस्यापि वेदभागस्य देवतात्वं तत्प्राधान्येनैव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमपि युक्तं लोके तत्फललाभात् तस्माऽ
4 जडानां कर्मसु यथा कथंचिदुपसादनार्थं भाष्यकारमते वेदे रामकथाया अदर्शनेपि निगमनिरुक्तोपबृंहणादि सिद्धायास्तस्या अपला
पायोगात् अत्युत्सन्नाग्रात्यत्वेपि युत्सन्नाग्रात्यत्वासिद्ध रामायणस्यप्यनिर्मूलत्वं अतस्तन्मूलमंत्रेष्वपि रामायणाद्वक्ष्यांशः प्रत्य
क्षवत्सालभ्यते अध्यात्मांशपरोक्षवत्वेभिभाष्यकारीयव्याख्यानेन सहैकैकस्य मंत्रस्य त्रेधा व्याख्यानं क्रियते तत्र केनश्चित्रमि
[illegible]नि सूक्तपार्श्वं[illegible]बाणप सीत्यादयः षड्‌ द्रुपुनर्धन्वेनित्यादयः सप्तचत्वारिंशत् नो
मुनेकीर्तिमित्यादय एकविंशतिः पूर्वीपरं चरतरत्यादय अष्टाविंशतिरित्यादयः परः सहस्रा प्रघट्टका रामकथां प्रकाशयंति उर्वशीपुरूरवः संवादा
दिवत् यथाहयेजायेमनसेत्य ष्टादशर्चे सूक्ते उर्वशीपुरूरवसोः संवादरूपा कथा यथा वा उच्चित्सखायमिति चतुर्दशर्चे सूक्ते यमयम्योः सं
वादरूपा कथा वत् तत्र केनश्चित्रमिषराप सिचिकित्वानिति द्वादशर्चे सूक्ते विखनसः पुत्रस्य वम्रस्यार्षं तथा यानुक्रांतं वंतो वम्रो वैखा
नसइति विखना ब्रह्म विखनसा पिंतो विश्वगुन्नये इति भागवते तत्र विखनश्शब्दप्रयोगदर्शनात् वम्रीपदेन च वम्रीभिरनुचितं गुहा हि
तिवल्मीकवपासंभरणमंत्रलिंगात् वल्मीककारिणो जंतुविशेषा उच्यते ताभिर्वल्मीकगर्भस्यतना मापादितो मुनिर्वाल्मीकिः साराना त्र वम्र
इत्युच्यते यथा वल्मीकशब्दादपत्यप्रत्ययः एवं वम्रीशब्दादपि गोत्रप्रत्ययस्तस्य लुक् शब्दसाधुत्वार्थं ज्ञेयः वाल्मीकिश्च ब्रह्मपुत्रो रामाय
णाकर्णेनिस्कांदे पार्वती प्रति ईश्वरवाक्यं स्मर्यते वल्मीकिर्भवद्ब्रह्मा वाणी वाक् तस्य रूपिणी चकार रामचरितं पावनं चरितव्रत इति तेन
कंत इति सूक्तस्य रामायणस्य च सहवाचेयत्वं सिद्धं देवतानुतयोर्द्रामशब्दाभ्यां निर्दिष्टः परमेश्वर एकएव ॥

श्रीरामचंद्रायनमः रामायणीयप्रथमेध्यायेसंक्षिप्तरामकथाहितत्याम्निंद्रपिपर्वर्चिर्देइति अनयोर्मूलिमूलभावःमितः किंचयोर्थइतिहास
पुराणेषुशास्त्रेषुवा तिशयलितनिर्दोषत्वेनाधिकृतः तस्यैवमंत्रार्थचिंतायालौकिकवैदिकप्रसिध्यबाधेनभूयोनुग्रहाद्दिव्याघानुग्रहेणावा
भूतंतनकोप्यवेदार्थनिर्णायकमितिस्पष्टमाचष्टयावत् मनुष्यावाऋषिभूत्वामत्तुदेवानग्रुवन्कोनऋषिर्भविष्यतीति तेभ्यएतंतर्कम
षिंप्रायच्छन्मंत्रार्थचिंताभ्यूहमभ्यूहंतस्माद्यदेवकिंचानूचानोभ्यूहत्यार्षंतद्भवतीति तस्मादस्मदीयस्यव्याख्यानस्यश्रुतिसत्त्वोर्मूलमूलिभा
वाभूतेनतस्येणानकेणानुगृहीतस्येवक्ष्यमाणरीत्याप्रकरणानुसारिणोयाथायनतदुभयानुगृहीतंविनियोगानुसारिभाष्यकारीयंव्याख्या
नेनालमितितदुभयंप्रदर्श्यतेतत्रयमाद्यामृक् कंनश्चित्रमितिअत्रवम्रःस्वस्यगुरुंकल्पयित्वातंपृच्छन्नत्स्योगरमुखेनपरमेश्वरंस्तौति
भोगुरो त्वंचिकित्वानतुल्यपुरुषंजानन् कंचित्रादिगुणयंतंवयंधर्मेवर्धयितुंपराक्रमादिभिः स्तोतुंनः अस्मानइषण्यसिप्रेरयसि चित्रं

कंनश्चित्रमिषण्यसिचिकित्वान्पृथुग्मानंवाश्रंवावृधध्यै कत्तस्यदातुशवसोव्युष्टौतक्षद्वज्रंवृत्रतुरमपिन्वत् १ कंनः चि
त्रं। इषण्यसि। चिकित्वान्। पृथुऽग्मानं। वाश्रं। ववृधध्यै। कत्। तस्य। दातु। शवसः। विऽउष्टौ। तक्षत्। वज्रं। वृत्रऽतुरं। अपिन्वत्। १

माणीयंपृथुग्मानंपृथून्निरवधिकवहूल्लसुकान्शेषर्यवीर्यादीनगतानप्राप्तान्ब्रह्मादीनमिमीतेपरिछिनत्तीति तंपृथुग्मानंनिरतिशयैश्वर्यं
पृथुशब्दपूर्वाद्गमेः कनिन् वाश्रंवर्णनीयंवत्सलंवानयानस्यपुरुषस्यसंवर्धनेः शवसःबलस्यव्युष्टौप्रकाशितेवाक्कनसनिकन किंदातुदा
नंतुनःसनसनःकिंफलंदास्यतीत्यर्थःएवंकंतुत्यःकिंचस्ततिफलंइतिपृष्टे प्रथमंप्ररोचनार्थफलंदर्शयति अश्वमेधपर्वणि ततोवज्रश
रीरस्यंजयानभरतर्षभ शतक्रतुरदृश्येनवज्रेणेतिहनःश्रुतमितिकामवाक्यंइंद्रवृत्रवज्रशब्दैरात्ममोहविवेकाउच्यंते एतैरेवसंकेतैः क्रत्स्नोवे ७
दोव्याख्येयइत्येवमर्था ततश्चवज्रंस्तोतुर्विवेकंतक्षत्ततनूकुर्वन्अहंभावम्छाः दसःतेनमहस्मार्थभेदिनावृत्रतुरंत्वाज्ञानहंतारं अपिन्वत् गुरु
अर्पयततुत्यानुष्टः सनतंविवेकंददातियेनाज्ञाननाशात् अनिवत्यानंदावाप्तीभवत्इति पश्येब्रह्मव्याहरनब्रह्मैवभवतीतिविषयप्रयोजनेद
नर्थ

मं०रा०य० ६

अथ स्तुतं संस्कृतिस्वरूपं वदर्शयति सहिष्णुनेति सच्चनश्याम पुरुषः राम इति कथा संबंधवशाद्दर्शयति हि प्रसिद्धः जगानंदः स्वादिर्प्रतिकूलेन विसुखा
नंदरूपेणां च गीति प्रसङ्गः सच्चा भावान्मा चैप्रलयात्मत्वात् द्युतास्वस्पदीप्या शक्या विद्युतानयैव विद्युद्दृत्यथ विग्रहः या सह हताम अपगतनिद्रो हं स यथा स्या
त्तथा वेति गच्छति देशान्तरमित्यर्थात् कस्मात् सहरायं आगादित्युपसंहारात् कस्यादेव्या सीतया गर्भं गृहेन तत्र च अस्य पृथु पृथ्वीं योनिजायां सीतां जाय
दत्तम घकस्येदु योनिरिति महीं देवीविश्वपत्नी मत्रुर्यामिति च लिंगात् असुरत्वा असुरधर्मेण चौर्यधर्मेणेत्यर्थः आससाद अर्थात् सुरः रावणाख्यः
चोरयित्वानीतवानित्यर्थः अनु मुषायननिस्युपसंहारात् अन्वं पृथिवीं सीतामित्यर्थः सः रामः सनीलेभिः समानं नीडैः स्वलोकवासीभिः पार्षदैः हनुम
दादिभिः सह अस्य जायाहर्तुर्माया नागपाशबंधादिरूपाः प्रसहानः प्रकर्षेणाभिहतस्य सर्वामायायातेन सद्युक्तप्रसंगेनाशितवानित्यर्थः तत्रेहेतुः
पत्नीमायाकृतेत्यसेग्री श्रीरामभद्रेन संतीनिशीथः मायावर्शं हि मायाः पाकीयावाधं तेन निर्मायमित्यर्थः कथंभूतस्यास्य समयस्य समन्तमस्य भानुः

सहिष्णुना विद्युना वेति सामपृथुं योनिं सुरत्वा ससाद ससनीलेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्नकृते सम घस्य मायाः २ सः हिष्णु
ना। विः द्युना। विति। सामा। पृथु। योनिं। असुरत्वा। आ। ससादा सः। सऽनीलेभिः। प्रऽसहानः। अस्य। भ्रातुः। न। कृते। समघस्य। मा
याः २ सवाजं यातापदुष्पदा यन्स्वर्षाता परिषदत्सनिष्यन् अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो घ्नं छिश्नदेवां अभिवर्पसा भूत् ३

सः वाजं। याता। अपदुःऽपदा यन्। स्वःऽसाता। परि। सदत्। सनिष्यन्। अनर्वा। यत्। शतऽदुरस्य। वेदः। घ्नन्। शिश्नदेवान्। अभि। वर्पसा। भूत्।
भागहर्तुः सोदर्योहि भ्रातरोपि त्रावधानादन्योन्यस्मात्सतीयो तस्युचीस सभौ तथा च विश्वोः कश्यपमरीचिब्रह्मपुलस्त्य विश्रवः क्रमेण रावणाः तस्मा चेम
इति इत्यमधिलोकमंत्रस्यार्थं अयमेवाधिदैविकोर्थः २ मायामेवाह सवाजं यातेति सनिरत्नसमसमायः श्रीरामभद्रः अनर्वा अप्रत्युक्तवाहनहीः
नः वाजं संग्रामं याता गंता अभूत् कीदृशः अपदुष्पदा यन् अपगतं दुष्थितं पदं स्थानं कंटककुर्दमसलिलाद्याक्रांतं यस्मात्तेन अपदुष्पदा सेतुरू
पेण पथा यन् गच्छन् लंकामित्यर्थः स्वर्षाता इंद्रादिलोकानां विभाजको विष्णुः शतदुरस्य तद्द्वारस्य समवैशी र्ष [illegible] द्वारवाचीनाभिर्द
शभीतिप्रतिवदने दशद्वारस्य गच्छतद्द्वारो रावणः नाभ्यादिस्थाने घयितजनमुखद्वारान्तरसागमस्यैव त्वामुखस्थान्यानि प्रच्छन्नानि द्वाराणि सं
तीतिज्ञेयं तस्य वेदो धनं लंकाराज्यं सनिष्यन् तद्भ्रात्रे विभीषणाय विभजिष्यन् परिसदत् स्वपरजनेन परिवृतो समीदत् उपविष्टवान् कीदृशः ६

अपरूप्यदायग्निसेनद्विरुणोमि सपत्न्यइति सएमोयत्रस्थानिघृतं क्षरणात्स्वभावं द्रुतं वा वारिद्रोणपञ्चास इत्युपयोगाः नावशाश्वाद्ववभाधनानिये
मांसंजितेन तथाभूताः रावईरते गछं तिपत्रचपुम्बासः पुम्बाः सावायो यानराः अपादः पादवारा भावात्पादहीनाइव रावं अरथाः मवंजितत्रापिमहार्गा
वस्थानिपत्न्योयद्धीः महतीः अवनीः सत्रिः विस्तीर्णा भूप्रदेशान्समार आदगामहनेकित्रयपौलिद्रु द्वावत्र जलिपितुं कृत्वा स्थलत्वं
पाद्यचचोत्पर्थः यासुप्रधन्वासु संग्रामभीग्यासु गोषु भूमिषु अर्वाग्गच्छन् आजुहोति अत्यर्थं दानहोमादिकं करोति ताः अवनीः सत्रिरित्यन्वयः
दशयोजन विस्तीर्णा शतयोजनमायतं सेतुं कृत्वा सपरिवारस्तेन गच्छतीत्यर्थः ४ तत्र किं कृत्वा यानित्याह सरुद्रेभिरिति सः रामः रुद्रेभिः हनुम
दादिभिः सहायैः ऋभ्वा ऋतेन भासमानया दिव्यामीनयासहागयं स्वस्थानं आगात् आगतवान् आरे अवद्यः दूरनिरस्तदोषः सीतां रावणात्

सपत्न्यो ३ वनीर्गोषु अर्वाजुहोति प्रधन्वासु सत्रिः अपादो यत्रयुज्यासो रथाद्रोणपञ्चासः ईरते घृतं वाः ४ सः। पत्न्यः। अवनीः
गोषु। अर्वा। आ। जुहोति। प्रऽधन्वासु। सत्रिः। अपादः। यत्र। युज्यासः। अरथाः। द्रोणिऽअश्वासः। ईरते। घृतं। वाः। वारिनियाः
४ सरुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गयमारे अवद्य आगात् प्र म्नस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्या रोदयन्मु
षायन् ५ सः। रुद्रेभिः। अशस्तऽवार। ऋभ्वा। हित्वी। गयं। आरे। अवद्यः। आ। अगात्। वम्रस्य। मन्ये। मिथुना। विवव्री ३ तिवि
तां सर्वदेवसंनिधौ संशोध्येत्यर्थः किं कृत्वा गयं आगात् अशस्तवारो हित्वी प्रतिकूलकाले॥ ((वव्री। अन्नं। अभि। इत्या। अरोदयन्। मुषायन्
गहे त्यक्त्वा पुनर्देव्यासहागादित्यर्थः एतत्सर्वं समभविष्यं रामायणं वम्रस्य वाल्मीकेः संबंधिनी शिष्यौ मिथुनौ द्वौ कुशलवौ विवव्री तस्माद
धीत्य लोके विशेषेण विवृतवंतौ रहस्यं हं मन्ये जानामीति मंत्रद्रष्टुरुक्तिः तत्र भविष्यमाह अन्नमिति मुषायन् तेनौ रावणः अन्नं पृथिवीं तद्रूपां सी
तां अन्नशब्दः पृथिव्यां ताअंन मसृजतेति निरुक्तं दोग्ध्ये दृष्टं अभीत्य अभ्येत्य अरोदयत् रावणस्पर्शनिमित्तापवादपरिहारार्थं रामेणात्यक्तां सीतां रो
दनेकृतवतीत्यर्थः एवं वेती निगमनीयत्रकमस्यगयमागादित्यागमनोपसंहारेणैकवाक्यत्वाद्रामसमादेतिचोर्पयत्रमस्यऋभ्वा आरे अवद्यइत्यु
पसंहारेणैकवाक्यत्वान्मंत्राणां चपरस्पराकांक्षत्वेनामयमुख्यो योविबोध्यः तथा चपाठ्कः नतुप्रत्येकेनमंत्रा निर्वच्याः प्रकरणशरावतु मित्र्र्ते त्वचार

मं०रा०प० तीमत्विपेवेत्यादौ द्रष्टव्यं तथाइतरेतरनपेक्षत्वलक्षणेन पृथक्त्वेन मंत्राणां निर्वचनं निषेधति तच्च विनियोगानुसारिणां मते सर्वत्र द्रष्टव्यमइति
१० वाक्यार्थमर्यादाविदारवविदांकुर्वंतु एवंमंत्रमंत्रकस्यप्रत्यक्षत्वस्याकथापरोक्षत्वस्याविद्यापरत्वमपिरामरक्षास्यराघवादिपदानामिवालि
10 नतप्रदर्शने स्थालीपुलाकन्यायेन कृत्नविदारवमेवाधिदैवमध्यात्मंचव्याखिपइत्येवमर्थे तत्रप्रथममंत्रेयोमुमुक्षूणां तत्वंपुमानुत्त
त्तस्याध्यारोपापवादाभ्यां तत्वं दर्शयति सहीत्यादि सहिसएवसत्वं पुमानुपुत्ताप्रकाशमप्याविद्यया विद्युताविपरीतप्रकाशयाअविद्यया
चसहसाम स्वसृष्टं कृत्स्नंजगत् विनिगच्छति अंतर्यामिरूपेणजीवरूपेणचस्वसृष्टं समष्टिव्यष्टिरूपं क्षेत्रंप्रविशतीत्यर्थः सामशब्दः कृत्स्ना
मशब्दस्याधिदैविकमाध्यात्मिकंचप्रपंचंवक्ति इयमेववर्णितिः सामवागेवचप्राणः सामेत्यादिश्रुतेः एवं अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः जीवेनसहितस्यनामरूपव्याकर्तुः परमेश्वरस्यप्रविशापितेजोवन्नात्मकेप्रपंचेगम्यते तथा दृष्टुकारणा
पेक्षयास्थूलयोनिंप्रविशस्थानेशरीरेयोनिष्टद्वंद्वनिषदि अकारीतिमंत्रवर्णादत्रयोनिः स्थानं असुरत्वा असुषुप्राणेषुरममाणत्वेनवि
रोचनमतेन आत्मैवेहमहय्यइत्यादिनाश्रुतिनआससादप्राप्तवान विद्यावान् देहंप्रविश्यतद्रूपोभवत् तथाचब्राह्मणे तदनुप्रविश्य स
च्चत्यच्चाभवदितिमूर्तामूर्तप्रपंचात्मकोभवदित्यर्थः ततश्चतमेवप्रेयांसमन्यतेनात्मानमितिजीवस्यवध्यत्वमुक्त्वा ईश्वरस्यदेहांतः प्रविष्ट
स्यापितदसंगत्वमाह ससनीलेभिरिति शुद्धसत्वोपाधिरीश्वरं तस्यसनीडाः समानगृहाः निरतिशयधर्मज्ञानवैराग्यादयः जीवस्यतैःसहायैः
महेश्वरोस्याविद्यावतीमायाः देहाद्यात्मभावानप्रसहानः सोढवानतैरभिभूतोपितान्स्पृष्ठवानन् असंगोदासीनसाक्षिरूपत्वात् तत्रहेतुं
कृतेनेति० यतः अवाधितानंदस्वरूपेण मायाःसंती

राम
१०

निशेषः कथंभूतस्यास्य । समयस्यसमसमभ्यास्तुं तत्र प्रथमं सकृद्दितं स्थूलं दृष्टिनीयं ईक्षितमायाशबलं तृतीयचतुर्थपंचमानि० तेजोवन्नानि षष्ठं हि
वल्ककानां तेजोवन्नानां संघातः सप्तमस्तद्विकारस्थूलशरीरं साक्षीवा सर्वजमिति अत्र विद्यायाः सैनिकाः शमाद्याः अविद्यायाः कामाद्याः प
रस्परं सहजशत्रवः तत्र पूर्वेषां दौर्बल्ये योगतं ग्रामस्यप्रसक्तिरेव नास्ति सा मलिनत्वेत्याह सइति सः अविद्यावान् अपदुष्टामार्गेणापतत्यांजे
यानायाम्याति निखिलकाम्यकर्मणीहिनरकसुखप्रदत्वात् खप्रदनिदूर्जितेन ईश्वराराधनमार्गेणासंचरन् योगयुक्तो योग्यो भवतीत्यर्थः एते
नकर्मणां प्रसक्तप्रावर्ण्यफलं दर्शितं सतावत्स्वस्यैव शान्तस्य विषयानंत्यात् अनेकभोगद्वारस्येवेदोभोग्यं घनं शब्दादिविषयजातं सन्निष्य
न्नश्रोत्रादिभ्यस्तद्वारकेभ्योविभजिष्यन् तेनैव हेतुना स्वर्णानालः शब्दितानां शब्दादिप्राप्तिजानां सुखानां सतानां विभाजयिता सन्यापिपिदम्
सर्वमिमं यापालिस्य निषीदन्नास्ते यतः शब्दः श्रोत्रस्यैव विषयोऽ अनन्तस्वं सुखमपि तस्यैव नममेत्युदात्तेद्रत्यर्थः अनताव अनर्वा सर्वप्रवृत्तिशू
न्यः नअर्वति गच्छति प्रवर्ततइतियोगात् अतरावशिष्टेनदीर्घं तितान् कामादीन् घ्नन् हिंसनेवर्वणसा स्वरूपेणात्प्रकाशमानेन अभ्येभूत् नि
शेषकामविलयात् वप्रकाशो मोक्षइत्युच्यते सयत्त्वइति समस्तेषु अर्वाषी ग्रगतिः तीव्रसंवेगात् योगीग्रधन्यासु योगिषु मुख्ययोग्यासु गोष्ठयोग्
भूमिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयात्मासु सप्तत्रिः संततं नकोशमुपसंक्रामन् मत्वा महीति अवनिः स्थूलाः भूमीः आ
इत्यभिविधौ सर्वा जुहोति अर्थात्तसूक्ष्मासु प्रविलापयतीत्यर्थः नपुनस्तयासु पसंक्रामन्त्वा मर्त्यप्रोवयतीतिभावः यत्र घनेवारिवसमुद्रस
लिलवद्देकारसवस्तत्र मुञ्चात् योगिनः अपादोअस्यात् आध्यात्मिकाधिदैविकालेवनमूल्पलक्षणे ताहृशा अपिद्योत्यस्यासः नैशाव्द
स्यवाङ्मनसुपायाताद्वेणिशब्दितावाग्रूपानीरेवाश्ववत् गतिसाधनं येषां तेद्योत्यश्वासः तत्समस्यादिवा। वनौकावलेन ईरतेगच्छति आनं
दमयं उल्लंघ्य पश्चेपुच्छं ब्रह्मणि वा कार्यात् अवगाति बलेनैव प्रतिष्ठतीत्यर्थः ६ ॥

मं०ग०प०
२१

कृतत्वं पूर्वोक्तमर्थमुपसंहरन्सूत्रं वेन सत्कृद्वेभिरिति सत्सः पुरुषः रुद्रेभिः रोदयद्भिः एकादशभिः षड्भिर्वा इंद्रियशत्रुभिः संगताः शात्रवारघोरसंसा
रयातनानिमित्तया अमंगलादिरूपतीभवतिसरावपुनः ऋभ्वादिभ्याविद्यया ओरे अवधीनिरस्तान्योगयंस्वस्वरूपप्रतिष्ठास्यमधिष्ठानं आ
त्मन इंद्रियमोगीवंधः विद्ययानन्नाशो मोक्ष इत्यर्थः एवंमिथुनामिथुनौ आत्मानात्मानौ विवव्रीवि। कृतवंतो एषपक्षे तद्दर्शितवंतो स्वस्वरूप
मितिशेषः रावंतमाधोजडात्पृथक्कृतमात्मानं ज्ञानेन त्वपि मृत्यानेन अनन्नस्थूलदेहं अभीत्याभिमुखं प्राप्य ममृषायन स्वरूपानंदमपहृतनत्
ध्यावसरः सन अमोदमनसरावकृदृशयिन इंद्रियगताइत्यर्थान्तरातेन साक्षात्कृतात्मयाथात्म्यस्थापिदस्य परवत् देहाद्यध्यासानुवर्तते द्वितोनुवर्ति
प्रदर्शनेन जीवन्मुक्तिः साधिताऽन्यथाज्ञानसमकालमेव देहपातः स्यादित्यन्यवितताः स्वमाधिदैविकाद्रूपसार्थोदाध्यात्मिकार्थे विमुख
त्वेकगम्यप्रतिपत्तुमनर्हस्य भाष्यकारैः सत्वग्रुधर्थपक्षनेदंगादिनावकनयाः योदर्शितः सभाष्यादिवावगंतव्यः अथद्युपुर्नधन्वीयेन कृ

पितुर्मातुरध्यायसमस्तरन्त्याशोचंतः संदहंतो अव्रतान् इंद्रद्विष्टामपधमंतिमायया त्वचमसिक्नीभूमनो दिवस्परि ६ पितुः। मातुः। अ
धि। आ। ये। सं। अस्वरन्। ऋचा। शोचंतः। संदहंतः। अव्रतान्। इंद्रद्विष्टां। अप। धमंति। मायया। त्वचं। असिक्नीं। भूमनः। दिवः। परि ६

कृपंचकेनात्मायाथात्म्यउत्पत्तिनिमित्तं प्रदर्शतेनच्च नारदस्यतुनहूकामित्यादिना सगौत्रपिताउपबंहितं तस्यतात्पर्यं कपर्दकान्येपिताद्
लाभिवरामकथान्वित्रिगणपरतत्वमपिलभ्यतइत्याख्यायिकामुखेन गम्यते पितुर्मातुरिति पितुर्मातुरप्यपदस्या अधि अधिकं आसन्नमार्थ
पेमहांतः जनंहीनं तसमस्वरंनसम्यगकीर्तनेपनवहुलं पूजायांयेनरात्मा परांकृतं समानापितृशतादप्याप्तमोहितोपदेष्टा इत्यर्थः कीदृशा
तिऋचाद्वात्रिंशदक्षरयाअनुष्टुभाशोचंतः शोकं कुर्वंतः शोकेनद्वात्रिंशदक्षरंवाकामुच्चारयंत इत्यर्थः कीदृशा अव्रतानहितानप्रदानसं
दहंतः तेनैवशोकाग्निना भस्मीकुर्वंतः तेसंस्वरंतः स्वकृतेनैवसंस्वरातोनमायया मूलाविद्यया मायार्थे असिक्नीकृष्णवर्णांतनमोमयीत्वचं शरी
रं अपधमंति दूरीकुर्वंति स्मोत्तरागामित्यर्थः तकीदृशीं त्वचं इंद्रद्विष्टां इंद्र आत्मद्विष्टानात्मायोनिपातनेनतुरवयानकृतोयया तां भूम नः भूलोका

तदिवंः द्युलोकाद्य परिपरि अमुतामित्यर्थः मुक्तानां हि शरीरं लोक
त्रयोपि नातीति इत्यर्थं। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति

॥ ३ ॥

२१

पत्रमातामाश्रित्यैतेसमस्वरानपयाचक्रुचाशोकमपकुर्वन्तयथाचक्रुवःसंस्वरणहेतुत्वंएतत्प्रदर्शयति प्रलान्मानादिति प्रलंपुरातनंमानंप्रमा
णंवेदंवात्तईश्चितेलौकानुसृजाइतिप्रतंस्मृत्यादिकालिकं तेष्वंईक्षणांवाधिगम्यपेधिअधिकसमस्वरानष्टुतिरिच्यांदृष्टिंवाप्राप्यारम्यंकाव्यं
कृतवंतइत्यर्थः तेश्लोकयंत्रासःश्लोकैरेवयंत्रवत्कामकरणेप्रवर्तकोयेषांतेश्लोकयंत्राःश्लोकानुवादिकायात्रचःअलोचनेकृतेतस्यश्लोक
रूपत्वंदृष्ट्वाईदृशैरेवश्लोकैर्नारदोपदिष्टंपुरुषंवर्णयामितिप्रवृत्ता अभूवन्नित्यर्थः एतेनश्लोचितोकिकाविभिःश्लोकशब्दोनिष्पन्नइतिदर्शितं अ
त्रापिबहुत्वंपूजायां शोकानुवादिनीमव्रतदाहिकामर्चयंति रभसस्येत्यादि अत्रइयारिपूरणाइतिस्मतेरनुष्टुप्छंदसिन्यूनमक्षरंस्यादित्यत्रात्रि
पइतिवर्णद्वयकल्पनयापूरणीयं तेनरभसस्येत्यादयोदुष्कृतइत्यंताःद्वात्रिंशद्वर्णाभवंति अत्राकार्यदृष्टाशोकमलकारिणः शापमप्रदृश्य
तेयथाःरभसस्यमंतवःचित्तेनदीविगास्यमानयितारःकामक्रोधादिवशाःअनक्षामःकार्याकार्यविवेकाभावादंधःवधिराःशास्त्रश्रवणाही

प्रलान्मानादध्यायिसमस्वरान्श्लोकयंत्रासोरभसस्यमंतवःअपानक्षामोवधिराअहासतनकृतस्यपंथ्यांनतरंतिदुष्कृतः ७
प्रलात।मानात।अधि।अयि।सः।अस्वरान।श्लोकः।यंत्रासः।रभसस्य।मंतवः॥अप।अनक्षामः।वधिराः।अहासत।ऋतस्या
पथ्यो।नातरंति।दुःकृतः ७

नाःऋतस्यसत्यस्यपंथ्यांपथ्यानंमार्गंअपअहासत त्यक्तवंतः अतएवदुष्कृतःपापफलानिनरकान्नतरंति तत्रं
घयंति तस्मादरीअकार्यकारित्वंत्वमपिदृष्टजन्मनिरिष्यसीतिभावः एतत्दर्शकश्लोकोरामायणोरदृश्यति मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितमिति अत्रपदगायत्रीचपतिःष्टुवनेहअनुष्टुभावितिष्टुनेष्वनुविंशतिचत्वारिंशदक्षरानयोवनयस्स्याक्षर
योर्गायत्रीपंक्त्योर्यथाद्धअनुष्टुभौद्वात्रिंशदक्षरेभवतरावजगत्यामभीःपिरभस्येत्यादिरनुष्टुबस्ति यद्वारभसस्यमंतवःइत्यनुष्टुप्पादःअपानक्षेत्या
दित्रिष्टुप्पादःऋतस्येत्यादिर्जगतीपादइतिवापादकल्पनयासर्वत्रसंभवोत्रद्रष्टव्यः तथाचश्रुतिः एतानिवावसर्वाणिछंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजा
गतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानिहीति अत्रसंस्वरणंमधुरस्वरेणगानं कोकिलवदितिध्वनितंतस्योपबृंहणंकूजंतंरामरामेतिश्लोकंश्लोकदर्शनप्र
वर्तैस्तैः किंकृतमत आह ७

15

आसमंतात्वितनेष्यासिमहाविर्मी सहस्रधारो सोमांशुरूपेणाततदिट्टिपवरूपमिथ्यकविरामारूपेणावातंतप्रवाहे पवित्रेपावनेनिमित्तभूतेसंनिम
नीषिणोजितचितनमः कवयः काव्यरचनासमर्थाः वाचसीयांपुनंतिभगवद्गुणगणेकीर्तनेनपवित्रीकुर्वंतिवाल्मीकिप्रभृतयः एषांकवीनांमध्येरुद्रा
सः बहुलंपूजायांरुद्रोहनुमानइषिराः इषिरोद्गतगतिः अद्रुहः अद्रोहीस्पशः चारः सीतान्वेषकमर्शोभूदित्यर्थः तचसंवः शोभनगमनः सुदृशः
सम्यक्परीक्षकः नृचक्षसः नरः सीतारूपंचक्षेपश्यतीतिनृचक्षाः सीतांददर्शेत्यर्थः चमत्कृतरुद्रोणिरामायणेमकरोततत्त्वरामरास्यमधिकंएव
मप्येषिरामस्तोत्रेणवाचंदास्पिनंदहंचमुनीयादिनिभावः यमेस्वरेवाचंपुनानस्यकिंफलमतआह्रतसेति एवंविधीभगवद्गुणगानेनवा
चंपुनाति सऋतस्यगोपादभ्यामनभवति आत्मतत्वस्यरक्षकः विद्यामाहात्म्यादेवेदंभनायअभिभवितुंनशक्नोतीनिर्भयोभवत्सभयमप्राप्तो

सहस्रधारेवितनेपवित्रेआवाचंपुनंतिकवयोमनीषिणः रुद्रासएषामिषिरासोअद्रुहस्पशःस्वंचःसुदृशोनृचक्षसः ८
सहस्र धारे। वि तते। पवित्रे। आ। वाचं। पुनंति। कवयः। मनीषिणः। रुद्रासः। एषां। इषिरासः। अद्रुहः। स्पशः। सुअंचः। सुदृशः
नृचक्षसः ८ ऋतस्यगोपानदभायसुक्रतुस्त्रीषपवित्राहृद्यंतरादधे विद्वान्सविश्वाभुवनाभिपश्यत्यवाजुष्टान्विध्यतिक
र्तेअव्रतान ऋतस्य। गोपाः। न। दभाय। सुक्रतुः। त्री। सः। पवित्रा। हृदि। अंतः। आ। दधे। विद्वान्। सः। विश्वा। भुवना। अभि। प
श्यति। अव। अजुष्टान्। विध्यति। कर्ते। अव्रतान् ॥

भवतीत्यर्थः। यतः सुक्रतुः शोभनध्यानपरः सएवंभूतस्त्रीणिपवित्राणिपवित्राणि अंतर्हृदि आदधे आहितवानतान्येवाह विद्वानितिसविद्वानात्म
ज्ञः विश्वाविश्वानिभुवनाभुवनानि अभिपश्यति इदंसर्वंपदमात्मेतिआत्मनः सर्वरूपत्वात्ततः सर्वज्ञोभवतीत्यर्थः। अयजुष्टान्भसेयासे
व्यैष्यात्संतवीभक्तस्यात्तत्तुष्टानस्मान् आक्रंदनादीनानअयमंशाशुनः पुनःकालेअवनिरस्यति। क्रियासममिहारेलोटोहिस्वाविनिलोडंनस्य
चहेः अतोहेरिनिहेर्लुकच। नथाअव्रतान्कुर्मव्रतोभयभ्रष्टान्कर्तेसंग्रामेशत्रुमरणप्राप्तीनउध्वरतीत्यर्थः नस्यज्ञानेरथाशीर्यंचलोका
पकारार्थंवर्धतइत्यर्थः। एतान्येवहिद्वीणि। अप्यत्रापितुत्वानितहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतेनरयामरशीधर्मेः लोकान्प्रपांतुरिपवो
पिहिशास्त्रपूताइतिनिग्रहमुखेनानुग्रहः शत्रुष्वपिपरमोधर्मस्त्वभिप्रायः ९

अथ रामकथापरं स्तवं वक्तुं स्पतिं दति ऋतस्यतंतुरिति ऋतस्य परमात्मनः प्रापकोऽयं तंतुरिव तंतुः सूत्रं सयोगीनामितितंतुनी च्चैरिति मैत्रापरीय
स्मृतिसिध्योयं दृष्टांतः विनीयावप्रवर्तनहम्सः कवीनां जिह्वाया अग्रस्थितो वरुणास्य भोगमोक्षार्थिभिर्वरणीयस्य विष्णोर्मायया अलंतं वितारि
तः श्रीरामकथारूप्योऽतिवरुणास्य जिह्वायाः अग्र इति वापी ज्यं वरुणापुत्रस्य प्राचेतसा । यस्ता म्नो वाल्मीकिरित्यर्थः धीराः श्विनत्प्रानवं नराव ।
ततनेतंतुं समिनक्षंतः सम्यकृकार्स्येन व्याप्नुवंतः न लेवर्देशेन आशत व्यानुवंन अत्र रामकथाधिगमेवाधीनेपियः अप्रभुः जिह्वांव्यापापि । नु
मणाकः सकर्नेर्हिसास्यानं अभिमत्रवनात्मेन रकं अवपदानिनिचैः पघंनपदनोलेटिआडागमः तामेवरामकथांब्रवीति तां सुनइत्यादिना
अत्रेदमाख्यायते तां सुन इति हेमघवन धनवान् लक्ष्मीपते तांप्रसिध्यांतेतव सुकीर्तिं शोभनं यशो महिमामाहात्म्यं नप्रब्रवीमि इति शेषः तामे

ऋतस्य तंतुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया धीराश्चित्तत्समिनक्षंत आशतात्रा कर्तमवपदात्यप्रभुः
ऋतस्य । तंतुः । विऽततः । पवित्रे । आ । जिह्वायाः । अग्ने । वरुणस्य । मायया । धीराः । चित् । तत् । सम्ऽइनक्षंतः । आशत । अत्र । कर्तं । अ
वऽपदाति अप्रऽभुः १० तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेतां प्रावो देवाँ आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै
यदशिक्ष इंद्र ११ तां । सु । ते । कीर्तिं । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेतां । प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः ।
वाहयदिति यत्राम दात्वात्वां भीते राक्षसेभ्यः त्रस्ते रोदसी द्यावापृथिवी स्थितिप्रजत्राहीति । अह्वयेतां ॥ दासं । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः
आह्वतवत्यौ तदा त्वं देवान्प्रावः प्रकर्षेण पालितवान् असि दासं चावणादिदृह्यं पूर्वं जयविजपादि संज्ञं स्वपार्षदं ओजसा सामर्थ्येन आ अतिरः साकल्येन ति
रस्कृतवानसि वधप्रापणीतनत्यास्यै अन्य स्मैप्रजायै मानुषरूपायै प्रजाभूत्वाहि इंद्र परमेश्वर यत्त्वदा अशिक्षः अशिक्षयः वर्णाश्रमधर्मं च्य शि
क्षितवानसि तां ते कीर्तिमित्यन्वयः अत्रोदस्तु देव्यदासक्षयणात्समुचितं प्रजाशिक्षकत्वं मुख्यं रामादन्यत्रभगवदवतारांतरे नास्ति यद्वाभिषेकाने
गीकारेण इंद्र चासक्तत्सराभवदर्शनात्तत्मुख्यं मघवत्वं स्मृतिप्रसिद्धेंद्रशब्दार्थभागित्वं चास्ति । अनेनान्यपरोऽयं मंत्रः किंच तां सु ते कीर्तिमित्या अस्य
त्वां प्रनां वहदुक्थ्योमहिलावे रे षदधा दापरो ध्विसंज्ञानामेकविंशतिमंत्राणां कुमक्रमपरामर्थो यसंहारिसुरामत्विंगान्येवद्रष्टृपते तत्रोपक्रमोव्या

मंत्ररामायण० प्रजानां स्वर्गीनेन त्वं तां मराव हर्ष अत्र वहुदक्षस्य ऋषिः प्रसागभिन्नस्य रामस्य कर्मीरापान्मन्यारोप्य वदति अहंमनुरभवं सूर्यश्च त्यादि वामदेववत् अपि
१२ चात्र मध्यपक्ष्या मंत्राः कथ्यान्कर्मरापयाख्यानमिव व्याख्यास्यंते। अध्यात्मं तु हृष्याहप्रजा जापत्सा देवाद्धा मुराश्चेत्निवहदारापकादौ शमदमादिषु देवप
13 दप्रयोगात् कामादिषु चासुरपद प्रयोगादित्यमस्यार्थः प्रसेतव्यः सफलं संसारानर्थभूलात्कामादीतैरेव मनुष्यैः शरणीकृत ईश्वरः कामं हत्वा शमा
दीन्स्थानवान् मुमुक्षुंश्च सदाचार्यरूपेणानुग्रहं रक्षितक्षिनयाम्नितिरिकृ आत्मानं विवृणोति आमृत्यैरिति यतस्तत्रं शरीरं अस्य आगंतुरुर्विपा
+ म क्षेत्रत्वेनाभिमतं दीर्घपार्थ्यमहति संसारमार्गे ततमृत्यैः सम्प्राप्य स्वंसंतानरूपेण आ यानुमृत्यैर्वंशेशरीरं धारयत्विसर्थः तथापि रघुः रघुवंशी भूत्वा
श्येनः ईश्वरः पक्षीअंधी अछअन्नमयं पिंडमभिमुख्यं पतयत्पतनुमतव्युवाकविश्वसन्नगोषु भूप्रदेशेषु गच्छनसंवसन् दीदयमदीपतां रघुवंशे

आ मृत्योर्यातु सम्प्राप्य क्षेत्रं परस्योर्विया दीर्घपार्थ्ये रघुः श्येनः पतयदंधो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् १२ आ। मृत्यैः। या
तु। सम्प्राप्य। क्षेत्रं। पर। अस्य। उर्विया। दीर्घः पार्थ्ये। रघुः श्येनः पतयत्। अंधः। अच्छ। युवा। कविः। दीदयत् गोषु। गच्छन् १२

जन्मगृहीत्वा स्मानवत्विसर्थः। यक्षे सूर्यवत्सर्वावभासकबोधरूपः श्येन ईश्वरः रघुः तस्यावतीत्यानस्येतीति विभक्तसंनराष्ठीप्रगतिः नरं आया
नुसवचोस्याधीवलात्सनकादिषु घुवाकविश्वसन्लोकाननुगृह्णातु सम्प्राप्य त्वं तु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराख्याः पंचधारणा
ध्यानसमाध्यात्मकः संयमः षष्ठः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानधारणा तर्कः समाधिः षडंगा इति मैत्रायणीयश्रुतेस्तर्कश्चोपहार्य इति सम्प्रा आ
प्याः आगमनसाधनानि यस्य स सम्प्राप्यः। शीर्षप्राणवत् अत्रापि आप्यण्वनीरायइ ति आज्ञाकारी समुद्र इति मां नियंतत्वमनंतरमंत्रश्रुतं रघु
पदसमुच्चितं रामेरावहर्षे नाम्मत्राः गत्सैः न्यत्त्वारघुवंश्ये पइ निदाशारप्यपि परत्वमेवास्य मंत्रस्याभिमतं १२

रम
१२

एवं प्रार्थितस्याग्नेरस्य वन्हेरेव शरीरत्वं गतम् इत्याह स जात इति हे अग्ने त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः शरीरमध्ये नु मातापित्रोः शरीरे शुक्रशोणितरूपेण गर्भो जातो ऽसि। यतः ओषधीषु आनिपचरूरूपासु विभृतः मंत्रविद्भिः धृतः चारुः सुंदरः चित्रः अनेकाश्चर्यमयः शिशुः तमांसि अक्तून् तमोभयी मोहरात्रीः परि। मोहहीनः परित्य्त्वर्जनार्थः चरूरूपो शिशुर्मातृभ्यः कौशल्यादिभ्यः ताः प्राप्य कनिक्रदत् आह्वयन् प्रप्रकर्षेण अधिगाः अधिगतवानसि कर्मसंस्कृत चरुप्राशनमात्राद्दिव्यगर्भधारणी केरली किंकं रामस्य जन्मेति दर्शितं। अत्रापि भद्रो भद्रया सचमान आगात् स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थादिति षोडशीमंत्रे लिंगदर्शनात् बहुमानकत्वं समुच्चितो रामशब्दो नैकमात्र केवासुदेववाससमवेतो निराशारथिपरायणो यंग्रहकः तत्रापि कनिपयमंत्राः कथोपयोगिनो पयास्यान्मुदात्तस्याराध्यास्यन्ते पश्चि हे अग्ने

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः १२ स। जा। तः। गर्भः। असि। रोदस्योः। अग्ने। चारुः। विऽभृतः। ओषधीषु। चित्रः। शिशुः। परि। तमांसि। अक्तून्। प्र। मातृऽभ्यः। अधि। कनिक्रदत्। गाः

अग्निरिति विज्ञानधातुः सहिरण्यादिकारिणां स्वर्गतानां कर्मविशेषेण भूमिमुपेयुषां वृष्टिद्वारा ओषधिसंपर्के प्राप्तानामनुप्रापितां संबंधी भूत्वा प्रथमौषधीषु विभृतः ततः पश्चाद् हे रोदस्योः द्यावापृथिव्योः पिता पृथिवी माता इति मंत्रवर्णात् मातापित्रोः शोणितरूपेण पितुरेतोरूपेण च परिणतः तत नयोः संयोगात् मातृभ्यो जातो भवति ततः ओषधिसंबंधरूपेण पूर्वजन्मलिंगेन मातृभ्य इति बहुवचनेन च संसारानादित्वं दर्शितं चित्रः शिशुर्जातो ततस्तमांसि अक्तून् परिहाय ज्ञानहप्राज्ञानरात्रिं पश्चात् प्राप्य मुक्तिनोत्पत्तिप्रकर्षेण कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् अधिगाः अधिगतवानसि अत्र विज्ञानस्यैव तमोऽभिभूतत्वभोगभाक्त्वं शोकभाक्त्वमुक्तं ॥ छ ॥

मंत्रणमायाणां एवं मामनभिभव्य प्रसादेनैव तेन तिक्तिमभूयन्नाह विष्णुरित्येति विष्णुर्नारायणः इत्था एवमस्याग्नेर्गर्भभूतस्य परमं श्रेष्ठं वधायुक्तं रूपं विकीर्णितं विद्वान् जा
१४ नतत्र गर्भे आविर्भूतो जलवंद्वन महच्च बृहन् वृद्धिं यमन विद्वान् गुणान्तमम आदीन अस्य शंनेव तनीयं मुख्यकारणाय पक्ष्मात्र्याणां पूरणाका
यं देहं अभिपाति धत्ते अस्य विग्रहस्य आसा आस्या आस्येन [illegible] पयः निर्मादिना आस्य शब्दस्या सना देशो सुपां सुलुगिति
तृतीयैकवचनस्य डादेशः पयः क्षीरादिवं स्वकीयं अक्रत कृतवंतः उपमन्युप्रभृतयो भक्ताः इति हेतोः सचेतसो धीमंत अत्रैव तनौ [illegible] ल
यो विष्णुमभ्यर्चंतीति एतेनास्य भक्तानुग्रहो मुख्यं प्रयोजनं दुष्टनिग्रहस्तु तच्छेषभूत इति गम्यते पक्षे विष्णुरंतर्यामी परमं मोक्षप्रयोजनं अ

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयं आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र १४ विष्णुः ।
इत्था । परमं । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयं । आसा । यत् । अस्य । पयः । अक्रत । स्वं । स । ऽचेतसः । अभि । अर्च
न्ति । अत्र १४ अतउत्वा पितृभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरंत्यन्नैः । ताईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता १५
अतः । उ इति । त्वा । पितृऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधं । प्रति । चरंति । अन्नैः । ताः । ईं । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वं । विक्षु । मानु
षीषु । होता । १५
स्थित्या इति सर्वनामत्वात [illegible] मानुषदेहाद्यर्थः प्रोक्तं सुगमं १४ अतइति अतउक्तहेतोस्त्वा त्वां विष्णुं पितृभृतो ऽनुपुष्टाः जनित्रीः
मातरः अन्नावृधं विराजो पिवर्धनं अन्नैः क्षीरादैः शीचरंति पुष्णंति ताः मातॄः त्वं पुनरन्यरूपः पूर्वमाधारपित्रीः सतीः पश्चादाधाराध्यरूपाः संप्रसन्न
षि आराधकोसि । यत त्वं मानुषीषु विक्षु प्रजासु होता यज्ञादिधर्मसंप्रदायप्रवर्तकोसि । अग्नेः मातरः दैवतानाम्मानुषीत्वं पक्षे त्वतः सुखाशा
वतीमातृ दुर्विनासनीर [illegible] पिण्ते नन्ति विश्वकर्मा चराणां मोहतक अ [illegible] प्रयोजनमस्य १५ ॥

राम
१४

जनित्रीणामंकाक्षितंतंसंख्याविशेषमाह १५ तिस्रइति तिस्रः कौशल्यासुमित्राकैकेयीसंज्ञाः मातृः त्रीन्पितॄन्दशरथयंजनयितारंविश्वामित्रंविद्याप्रदातारंवसिष्ठंमुपनेतारंचेति त्रीनविभ्रन्पालयनत्रिमानकलादेनेकदेहोपिएकएवउर्ध्वविज्ञानघनेषुशोकायामारिषपिनिमग्नएवनतस्थौअनाद्दृतंनमाचारष्यः अवग्लापयंति देहप्रदानकृतेनदुःखेनामिमर्वंति अत्रहेतुमाह मंत्रयंतइति दिवः पृष्ठेमरुमूर्धनिअमुष्यप्रपारिकोषारुउपनिषदंब्रह्मद्दपीमंत्रयंतेधिचारयंतिनांविश्वमिदंअविश्वमिन्वांविश्वस्माद्भावनारा।कोविज्ञानघ्रदायांनेतिनेतिमूर्तामूर्तप्रपंचनिषेधिका।यः ब्रह्मादिभिरन्वेषणीयावाचीविषयमिमंमात्रादिर्जिहोनवधानीत्यर्थः। अत्रापीश्वरस्यस्तः त्रिमानकलंदाशरथ्यांविवदस्य पक्षितितोमातरःसमष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणउपाधयः त्रयःपितरस्तदभिमानिनविश्वदाभासविश्वानरहिरण्यगर्भान्तर्यामिसंज्ञाः तन्नोविज्ञानधागुरयिस्थूलसूक्ष्मकारणस्त्रिविधः तदभि

तिस्रोमातृस्त्रीन्पितॄनविभ्रदेकउर्ध्वस्तस्थौनेमवग्लापयंति मंत्रयंतेदिवोअमुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वां १५ तिस्रः मातृः। त्रीन्। पितॄन्। विभ्रत्। एकः। उर्ध्वः। तस्थौ। न। ईं। अवग्लपयंति मंत्रयंते। दिवः। अमुष्य। पृष्ठे। विश्वः। विदां। वाचां। वाचां। अविश्वा। मिन्वां १५ चत्वारितेअसुर्याणिनामादाभ्यानिमहिषस्यसंति त्वमंगतानिविश्वानिवित्सेयेभिः कर्माणिमघवन्चकर्थ १६ चत्वारि। ते। असुर्याणि। नाम। अदाभ्यानि। महिषस्य। संति। त्वं। अंग। तानि। विश्वानि। वित्से। येभिः। कर्माणि। मघः। वन्

भिमानिनस्त्रिदाभासा अपिचयोविश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाः एतेषामधिष्ठानभूतोपिनविक्रमतइत्यर्थः अक्षरमोजनासृष्टा १५ वहमानकस्यांकांक्षितंतत्प्रभेदंतांसुतीयेनमंत्रेणाह चत्वारीति नामनिर्दिष्टनेनामोपलक्षितानिरूपाणिचविभक्तिलोपआर्षः चत्वारेरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाख्यानिअसुर्याणिअसुराणामपिउक्तरीत्याहिंसानिअदाभ्यानिअनभिभाव्यानिमहिषस्यमहतःतवसंति हेअंगतानिविश्वानिसर्वाणित्वंत्वमेववित्सेलभसे येभिःयैरूपैः मघवन्लक्ष्मीपते कर्माणीन्द्रजित्प्रभृत्योपे कर्माणिइंद्रजिल्वधरावणवधादीनिचकर्थ लक्ष्मणरूपस्त्वंतोनानिरितिचतेनमदद्दश्वबीजांकुरदुमाइत्यर्थः अयंभावः यथाकौशल्याकैकेयीभ्यांअर्धमर्धंचरुंप्राप्यस्वस्वचरुभागस्यैककोणंसुमित्रायैदत्तं तेनसुमित्राद्वौपुत्रौलेभे इतरेत्वेकमेकमितिचत्वारःपुत्राः एवंकार्यकारणाहृपिणोः विराडन्तर्यामिणोर्मध्येसत्त्वमाद्भयधर्मानुसारीति नत्रप्रतिफलितचैतन्यमप्युभयविधं नत्रकार्योपाधिर्विश्वः शत्रुघ्नः कार्योपाधिंभरतमन्वेति कारणोपप्रतिबिंबोलक्ष्मणः कारणोपाधिंराममन्वेति १६

मंत्रभाष्य। १५ जितो मात्स्यीन पितृन्नितुकं तत्रमुख्यं पितरं मुख्यां मातरं चाह १८ अमंदान्स्तोमानिति सप्तर्चेन सूक्तेन तत्रापि प्रकृतोपयोगि मंत्रद्वयमनुष्टुपं व्याक्रिय
ते भाव्यपुत्रेण स्वनयापरनाम्ना रथ्यदशाकप्रदानमाहृत्य ग्रथ्या स्वलंगनेमराहत्यानोषिनं कक्षीवान्वक्ता अमंदानिति कक्षीवान्दानस्तुतिः पंचभि
र्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योः संवाद इति अनुक्रमणिकायां भावयव्य इति चतुरक्षरनामा वगनेन त्रसव्यवर्गादिपलो
पेन भावयव्यस्य भाव्यः तस्य भाव्यस्यार्थे अमंदान्मानुषलेपिज्ञीवभावाप्राप्तिरमूढान्स्तोमान्स्तुत्यान्वंशसंघातानमुत्रानित्यर्थः मनीषा
मनीषया संकल्पेनेव प्रभरे प्रकर्षेण संचिनोमि कीदृशान्सिंधौ समुद्रे पि अधि अधिकं क्षियतो ऐश्वर्ययुक्तान् उपरि सिंधुकूलानि वसत इति वा

अमंदान्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः १८ अमंदा
न्। स्तोमान्। प्र। भरे। मनीषा। सिंधौ। अधि। क्षियतः। भाव्यस्य। यः। मे। सहस्रं। अमिमीत। सवान्। अतूर्तः। राजा। श्रवः। इच्छ
मानः १८ उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्थुः षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनत्कक्षीवाँऽअभिपित्वे
अह्नां १९ उप। मा। श्यावाः। स्वनयेन। दत्ताः। वधूऽमंतः। दश। रथासः। अस्थुः। षष्टिः। सहस्रं। अनु। गव्यं। आ। अगात्। सनत्।
समुद्रमन्नं पर्यान्भाव्यस्यार्थे कल्पयामीत्यर्थः यो भाव्यो मे मह्यं सहस्रं गवां अमिमीत संख्यातवान्दत्तवान् कक्षीवान्। अभि। पित्वे। अह्नां १९
तुं सवान्वर्णादिलोप आर्षः स्वमम विभजनं दानमिति यावत् महान् अतूर्तो अहिंसितः श्रवः कीर्तिमिच्छमानः सवान् यज्ञानिति भाष्यं ८ उपमेति
स्वनयेन राज्ञा दत्ताः श्यावाः कृष्णकाष्ठजाः दशरथ्यासो रथ्याः वधूमंतः प्रत्येकं शकटीयुक्ताः मा उपास्थुः मम समीपे स्थितवंतः तथा षष्टिः सहस्रं ग
व्यं गोपूर्वं च रथ्यानंतु आगात् आगतं मां प्रति अतः कक्षीवान् हे अह्नां कतूनां अभिपित्वे सर्वेन्तः पालयितारि सत्याग्नेर्दिग्भिर्वासनं तद्धनानि वि
भजन्नस्मीति शेषः दृष्टार्थ्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रागुक्तं ज्ञापयत्स्यायं मंत्रः प्रसंगात्तदुपन्यस्तः ९ ॥ ० ॥ राम
१५

चत्वारिंशदिति दशरथस्य राज्ञो प्रत्नलब्धाः चत्वारिंशत् शोणाः अश्वाः सहस्रस्य सहस्राश्ववाहस्य परिरथस्याग्रे पुरस्तात् श्रेणिं नेमिपंक्तिं
ति नयंति अविभागवत्वात् तांश्च मदच्युतः मदीन् महान् कृशनावतः कृशनं कर्णी भिनि पंत्रगान् हन्तं सुधि श्लिनानित्यर्थः अत्यान् अतिक्रम्य गंतुमर्हान् म
हु कगमीनित्यर्थः कक्षीवंतः पुत्रा उदमृक्षंत मार्जितो भूत्वा अश्वगुणान् अनुष्ठासंतः स्कंधदेशे मार्जितवंतः प्रभावापरामशो नित्यर्थः पजः पूर्वपज्ञाः प्रा
मेव जीर्यन्त इति पज्राः पादचारिणो विज्ञाः पक्षि पूर्वं ब्रह्मणि पण्णामुपाधीनां षण्णां चिदाभासानां च अध्यारोपत उक्तसदयवादेन निर्विशेषत्वं
धिगंतुं योग्यतासिध्यर्थं अमंदानिति मंत्रद्वये दशरथस्य दानादिकमुक्तं तेन यो महति कुलजातः महांति पत्नदानादीनि करोति स तदा व ब्रह्मज्ञान

चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयंति मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवंत उदमृक्षंत पज्राः १०
चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिं । नयंति । मदऽच्युतः । कृशनऽवतः । अत्यान् । कक्षीवंतः । उत् । अ
॥मृक्षंत । पज्राः

योग्यो भवतीति गम्यते तथा च श्रुतिर्विविदिषंति ब्राह्मणा दानेनेत्यादिः तनीयेतु मंत्रे अपवादस्तुच्यते तत्रायमक्षरार्थः दश
भिरिंद्रियाश्वैर्युक्तो मनोमयः कोशो दशरथः तस्य च शोणाः रागाः प्रतीन्द्रियं प्रसृमरं अनुविच्छिन्नो हारभेदेन चतुरस्राः संतश्चत्वारिंशत् तेवनावंतोपि
सहस्रस्याग्रे सहस्रादप्यधिकं श्रेणिं रागपंक्तिं नयंति प्रापयंति विषयारागमानं स्वादनेनादरत्यर्थः अनंतं वै मन इति श्रुतेः मदच्युत इति तेषां मुदाराव
स्या कृशनावत इति कृशनं कार्श्यं तद्वंत इति तत्त्वंस्या अत्यानिं प्रसृमरं विच्छिन्नावस्थ्य च दर्शिते तांश्च सर्वान् कक्षीवंतः उदमृक्षंत पांसुरेखावद्
मार्जितवंतः पतः पज्राः इंद्रियाश्वान्निरोहंतीत्यर्थः एतेन इंद्रियानिरनुक्रमात्त्रावस्थानितयोगिनः स्वमस्थ्यस्येवात्रमयप्राणामयोरप्रतिमथा

व ति

मंत्ररामायण
१६
16

एवं कक्षीवतो दशरथस्य पुत्रप्रदाने संकल्पितेदशरथः स्वभार्यायाः वृतदार्ढ्यं संदिहानः तयावबोध्यते ॥ उपोपमेति पादपूरणार्थमुपसर्गस्य द्वित्वं मेमम
उपोपसमीपे परामृशाइयं दृढव्रतास्तिनवेतिमदीयैर्लक्षणैर्विचारय मिममव्रतानि दभ्राणि अर्धच्छिन्नानि मामन्यथा माजानीहि यतोहं सर्वा कृत्स्ना
रोमशा रोमाणि शातयन्ति विधूननेन दूरीकरोति निरोमशा अप्यासिवशाति न दोषास्मि अपदई रोमाणि विधूययापयतीति मूलं सनत्रप्रसित्वोयं दृष्टान्तः व
यथा गंधारीणां गांधादिदेशीयानां मविका बहुलोमा पि अविपालैः शातितलोमक्रियनेनयास्मि अत्र केचिद्रोमशा पदेन रोमवत्यस्मीति व्याचक्षते
तद्विगीतलादिलुपेक्ष्य सर्वा नारी रोमशा कक्षीवत्यत्र अपालामिं द्रस्त्रिष्पूत्वमकरोत् सूर्यत्वचमिस्यनेन रमंत्रे अपालाः त्रिःशोधनेन सूर्यसमत्वमुक्तं तत्रय

उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथाः सर्वाहमस्मिरोमशागंधारीणामिवाविका ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥
उप।उप।मे।परा।मृशः।मा।मे।दभ्राणि।मन्यथाः।सर्वा।अहं।अस्मि।रोमशा।गंधारीणांः।इव।अविका ॥

या
थाअपालांसूर्यत्वचमकरोः तथा ममापितानि सर्वाणि पूर्वमंत्रोक्ताभिमतानि उर्वरादीनि प्ररोहार्थं शोधयित्वा दीप्तिमंतिकुरु इति समुदायार्थः प्रतीयते। स
गवात्रापि गृहीतं तु युक्तं रोमशेत्यस्य मुख्यं तं प्रातिपदिकं। अन्यथामलर्थीयप्रत्ययांतस्य पदकालेवग्रहस्येन। अवांतरपदसंज्ञाया। सत्या दिति दिक्क्षु पक्षावु
क्षिमालितेत्सतिरात्रेदिपविपुत्रमपिमनः स्वपेपिमहांतमनर्थोत्सर्ज ति अनल्पमुख्यायोअस्मि [illegible] मामा त्रावशेषायां सर्वकल्याणपरमात्मनोम तं
यस्याहं कर्तेति अभिमानाभावाद्विज्ञानमयस्य चस्रविलापनेकत्वं भवति कुपरोक्षकोपयाआ तत्वंप्रतिपयोग्यतियोर्थः काशाल्यादिनोक्तं सएवात्ररो प
मशापदेन गृहीतइतिकोशल्यायानामांतो रोमशेति तथात्रप्यप्रसंगस्य नामांतरेकुक्षीवानिति गावर्मदिन त्रियोगानुष्ठाना गुरुवशादवेयं ॥
दे

स्यां ८

तदेवं रामभद्रादीनां चतुर्णां जन्म वर्णयित्वा तेषु काकपक्षधरेषूपनयविद्यापनीतार्थं रामलक्ष्मणौ याचितुं दशरथं प्रति विश्वामित्र आजगामेति कथामुच
कमंत्रमाह १२ महांऋषिरिति महान् पूज्यः ऋषिर्नीतिपरायणः देवजाः राज्ञः सकाशात्सज्जातः देवजूतः देवैरिन्द्रादयैरिन्द्रियाणि वा जूतो प्रेरितो यन सदेवजू
तः सिंधुं स्यंदमानमर्णवं समुद्रं अस्तभ्नात् स्तंभितवान् नृन् चष्टे अनुकंप्यत्वेन पश्यतीति नृचक्षाः इंद्रियद्रष्टा चक्षुष्मत्त्वक्षुरित्यादिश्रुतेः तमपि सु
दासं वसिष्ठः सुदासं पैजवनमभिषिषेचेति ब्राह्मणात् वसिष्ठयाज्यस्य सुदासोत्र ग्रहणात्पीणात् सुदासो राज्ञो गोत्रे भवं रामं विश्वामित्रः स्वयज्ञं त्रा
तुं पत्र अवहत् यज्ञवाटं प्रति प्रापितवान् अनेन कर्मणा इंद्रः कुशिकैः कुशिकसंततया अप्रियायत ओविश्रिनयज्ञेहवींषिभीः सोममदनिति हर्षं प्राप्तवान्
पक्षे विश्वामित्रो जीवः आनंदमयप्रशोधितत्वं परार्थमात्मानं गौणकर्म सुदासं रामाख्यं पुछं ब्रह्मप्रापितवान् अतः प्रत्यनिष्ठेः कुशिकेः इ

महांऋषिर्देवजा देवजूतोस्तभ्नात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिंद्र १२
महान्। ऋषिः। देवऽजाः। देवऽजूतः। अस्तभ्नात्। सिंधुं। अर्णवं। नृऽचक्षाः। विश्वामित्रः। यत्। अवहत्। सुदासं। अप्रियायत। कु
शिकेभिः इंद्र ॥

द्रो अप्रियायत आत्माद्यैषां संभवतीति श्रुतेः। ब्रह्मनिष्ठे दिवानामात्मभावं गतत्वेषां प्रियतमो भवतीति भावः एतेना
नंदमयप्रविलय उक्तः नेमत्तं मुमुक्षुप्राप्यमात्मानं मद्द्वाला कर्म करोति ततस्य नश्यतीति रामं प्रति विश्वामित्रगमनेन सूचितं श्रुतिश्चैवं तदाह यो वा
एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोके जुहोति यजति तपस्तप्यते पि बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य तद्भवतीति अत्राप्यर्णवस्तंभ
नेविपिवध्यं कुशिकाः सोम्यं मध्विति राजा वृत्रं जंघनत्प्रागपागुदगिति च सोमपानाभ्यनुज्ञानं सर्वेदिशीयस्त्रहननं च वक्ष्यमाणं विश्वामित्राहूला
निबलयोग्रहणं च निराममराव संगतं एवमन्यदपि लिंगविशेषायेन मंत्रजातेनाचो दाहृयनेन निर्लिंगं हठाद्राक्रम्यत इति दिक् १२

राम

नतोयद्वा क्रार्यं प्रस्थितौ राम लक्ष्मणौ सूर्यौ साविव्रीनाम देवता सीति १८ पूर्वापरमिति राम शिशू राम लक्ष्मणौ पूर्वापरमग्रे पश्चाच्च चरतः मायया
शिशुलंग क्रीडन्तौ अध्वरं परियातः नमीरत्नराक्रोरामः सूर्यवत् विश्वानि भुवनानि स्वे चाणि अभिचष्टे साकल्येन पश्यन्मानिनः इति चेतनस्त्रोतिः
स्वरूपलाल् अन्यो लक्ष्मणः ऋतून् नित्यादि निजनक्रमेण एवमनादीन चंद्रइव क्रतु शब्दो दिनकाले कालमानं जगत्त्व विदधद्व वयनपुनः पुनर्जायते प
क्षे स्मृतिनी युक्तिनश्च अध्यारोपापवादाभ्यां प्रतिपन्नस्य वस्तुनः सम्यग्दर्शनार्थं निदिध्यासनमिष्ठतः महालंबनलेन सूत्रां नयामि मिराणाविपन्यतो प
द्युपिप्रतिगंतत्वं रामकृत्स्मयो पिशिर्भ्यादृक्षितयापि इतः आरम्भमावर्तध्यामपरिसमाप्तिविवाहलिंगानि गम्भाग मितसौ भगलाप हलमित्याही
नितुदीर्षातः पतिवतीसेमां संजामां पत्यासृजेति भार्याहेतुं प्रार्थना लिंगेन लब्धामामार्यावाहराणांपुनःपत्नीमग्निर्दादिति पुनस्तल्लाभइत्येगत्त

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीलन्तौ परियातो अध्वरं विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः १८
पूर्वा अपरं चरतः मायया एतौ शिशू इति क्रीलन्तौ परि यातः अध्वरं विश्वानि अन्यः भुवना अभिचष्टे ऋतून् अ
न्यः विदधत् जायते पुनरिति परादेहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो विभजा वसु कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिं १९
परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यः विभज वसु कृत्या एषा पत्ऽवती भूत्वी आ जाया विशते पतिं १९ ॥

मुक्तिं गतं सर्वं रामरावसंगतमित्यस्मंत्रप्रयद्वृक्षो राम राव १८ प्रस्थितयो लक्ष्मणोः पुरतः नासिकामागतां वीक्ष्य ऋषिराह १८ परादेहीति विजयश्रियं गृहस्थ्रियं
वाप्राप्तुं गच्छतः परासयहत्याशीघ्रपरापावा अलक्ष्मीः आयाति तत्र पूर्वंशाहित्रौ वहं तस्या पराद्या नाहिता अनतु कंशा मुल्य अमंगल्यमिदं नासिका स्वं
परादेहि दूरतः त्यज्य इतरस्या विनाशार्थं ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यो वसु वित्तं विभजदेहि कृत्य मतराक्षाक्रसावधकामा राक्षसी पद्वती मादवतीजायेव सह
चारिणी भूत्वा पतिं रामं गृहपतिं वा आविशति आयानिय एवमुक्तमात्रेण नासिका निहता विवाहात्प्राक् ब्राह्मणेभ्यो दानं निचदत्तानी सुयशिर्वाहृष्ट
मं पक्षे शामुल्यमर्थ्यं रन्नासा हिकर्मो पालिप्रति वंधहेतुं वैराग्याणां सर्वत्यागेनचं हं तक्षे निमाक अयमपि पूर्वापरी परावमंत्रः १९

१४ एवं नागिकां हत्वा यज्ञवाटमागतास्तनुः १४ उपप्रेतेति भो कुशिका विश्वामित्रीया उपप्रेत समीपं प्रकर्षेण गच्छत चेतयध्वं सावधाना भवत राये कर्म
वश्यैर्ये सुदासः सुदासो राज्ञो संबद्धस्य राजस्याश्वमेधस्याश्वं यज्ञसाधनविशेषं प्रमुंचत प्रचारयत राजा शत्रुं वृत्रं विघ्नकरं असुरगणं जंघनत् निहंति प्रागपागु
दक् सर्वदिक्षु स्थितं अथ अनंतरं पृथिव्या वरे स्थाने यज्ञवाटे आयजति। उपसंपादं करोति यजध्वमित्यात्मनेपदं तत्त्वार्थः अत्र यत्र यादि नो मारीचसु
वाहू पक्षे कर्तव्याभिमानिनः फलाभिषंगस्य नेति निहंत ईश्वरो भक्तानां यज्ञं याति इति भावः अश्वादिकीर्तनं प्रीत्यर्थं राजमुनिपूर्वकं यागसाधि

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः राजा वृत्रं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः १५ उप। प्र
इत। कुशिकाः। चेतयध्वं। अश्वं। राये। प्र। मुंचत। सु। दासः। राजा। वृत्रं। जंघनत्। प्राक्। अपाक्। उदक्। अथ। यजाते। वरे। आ। पृ
थिव्याः १५ विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे करदिन्नः सुराधसः १६ विश्वामित्राः। अरासत। ब्रह्म। इंद्राय। वज्रिणे।
करत्। इत्। नः। सुऽराधसः १६ बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानळुत्सु नः बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि १७
बलं। धेहि। तनूषु। नः। बलं। इंद्र। अनळुत्ऽसु। नः। बलं। तोकाय। तनयाय। जीवसे। त्वं। हि। बलऽदाः। असि १७

तेरामे विश्वामित्रोनुजग्राह १५ विश्वामित्रा इति विश्वामित्राः ऋषयः ब्रह्म महती विद्यां बलानि बलाख्यां इंद्राय रामाय ब्रह्म महती विद्या अरासत ददतवंत
वज्रिणो महामणिधारिणो कीदृशं ब्रह्म नः अस्मान् सुराधसः शोभनसिद्धियुक्तानेव करत् कुर्वन् पक्षे एवं तस्मां गं फलाशां च सत्का नुष्ठिते यज्ञे। किं
चित्तिन्मुखो जातायां विश्वामित्रो जीवः सर्वाणि कर्माणि गावत्रधानि तत्र तद्दूतो यास ता निप्रस्य अभिन्न रामाभिमुखानेव करोति अहं क्रतुरहं यज्ञ
इत्युक्तप्रकारेणेति भावः १६ तत्रायं बलामंत्रो बलं धेहीति अनलु स्विनिजो विकामा ब्रह्मोपलक्षणा तोकायेति आदरस्य पलक्षणां तोकाय ब्री
पुत्रसाधारणाया मत्याय तनयाय पुत्राय जीवसे जीवसे जीवितुं पक्षे सर्वेषां दार्ढ्येहित्वस्य चित्तो वाधा नाभ्यंतराणां शत्रूं जेतुं क्षमतेइति भावः १७

मंत्ररामायण
१८
18

अनिबलामंत्रमाह इंद्रोतिभिरिति हे इंद्र ऊतिभिः विभूतिभिः बहुलाभिः नः अस्मान् अघजित्वन् अर्पये पाक्षिष्टाभिः पाम्सुगच्छत्सुब्रह्मादिषु मध्ये श्रेष्ठा
भिः प्रशस्यतमाभिः हे मघवन् हे शूर तावोतीराह योनो ऽस्मान् द्वेष्टि स अधरीनीचो भूत्वा पदिष्ट पततु यमु वयं द्विष्मो वयं तमुत्तमपि प्राणोज
हातु अत्र बलायां त्वहं शरीरसामर्थ्येन तृप्तिसिद्धिः अतिबलायां त्वक्रमनसैव तृप्तिसिद्धिः पक्षे आत्मादिदार्ढ्यहेतु रागेष्वादिके ऐकाग्र्यप्रदा
र्हहेतुचित्तस्य प्रसक्तप्रावरणप्रमितिप्रयोगप्रयोगानेत्तत्वं ऊतिभिर्योगैश्वर्यैः यच्छत्वन्युपाप्मा उपभ्रेतत्वात् पञ्चलादिमंत्राः महांत्रक्षिमित्यादि
प्रयद्रक्ष्या १८ रावविघांप्राप्यगौतमाश्रमंगत्वा ऽहल्योद्धरणाय मंगोतमः प्रतीनि १९ अरंदासोनमिति अहं मीढुषेभापाप्रदाने मनो

इंद्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अघयानच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व योनो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु १८
इंद्र ऊतिऽभिः। बहुलाभिः नः। अघ यान। श्रेष्ठाभिः। मघवन्। शूर। जिन्व। यः। नः। द्वेष्टि। अधरः। सः। पदीष्ट। यं। ऊ इति। द्विष्मः।
तं। ऊ इति। प्राणः। जहातु अरंदासोनमीळ्हुषेकराण्यहं देवाय भूर्णयेनागाः अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जु
नाति १९ अरं। दासः। न। मीळ्हुषे। कराणि। अहं। देवाय। भूर्णये। अनागाः। अचेतयत्। अचितः। देवः। अर्यः। गृत्सं। राये।
॥ कवि तरः जुनाति १९
स्यदर्शितोरिवापराद्गैरामापदासोनहांसद्व अरंकराणि दिव्यगंधपुष्पादिना अलंकरवाणि भूर्णये बहुप्रद
त्रे अनागाः निर्दोषः यतः अयं स्वामी देवो द्योतमानः अचितः कर्मणि पश्चीचेतनार हितां पाषाणाभूतां जायां अचेतयत् चेतनावतीं कृतवान् अ
तो मा दृशात्वदासोगत्संप्राणो वैगत्सइतिश्रुतेः प्राणबलेन मेधावंतं जायादेहं रायेकर्मसमत्वये जुनाति अनुसरति कवितरः क्रांतदर्शितमुश्रे
मान् पक्षे अहल्या धर्मसहचारिणी शुभवासना गोतमो धर्मः इंद्रो धर्माभासः पाखंडः तेनाभिभूता सती रामाश्रयात्पुनर्धर्मसाहचर्यं लेभे इ
ति अत्रापि पूर्वमंत्रे अतिः पापात्कनीयसउपारइतिमात्रीः साहचर्यं आर्यो ऽचितो ऽचेतयदिति च लिंगद्वयं राघवैकशरणां १९ राम
१८

अघात्वपंचरंजिगमिषोः राम स्पंदि रथो हिस्वा युधानि चोपस्थानी स्वाह २० बलविज्ञाय इति बलेविषये विज्ञायः विज्ञेयः परीक्षणीयो बलविज्ञायो
स्ति अंबकं धनुः संपंक्षात नवनि कन्यां दास्यामीत्सा शापबजाजनकेने निशेषः स्थविरो निभूरः सहस्वान्मानसवलवान् वाजीवाजो वेगः शारीरवलंन्
हून सहमानः शत्रुचमूविमर्दसोढा उग्रस्तासांमर्दयिता अभिवीरः सर्वतो वीरैर्भ्रान्तभिः परिवृतः तेनास्मिन्काले जनकपुरे सर्वेषां भ्रात्हणां सा
निध्य मस्तीति सूचितं अभिसत्वा सर्वतः सत्ववान् सहोजाः सतः संकल्पमात्रान्नुकर्मणां जातः ईदृक्संनहे इंद्र जैत्रं जयावहं रथं आतिष्ठ गोवित्
गां भुवं विंदति पालनीय त्वेनेति गोवित् राजा पक्षे धर्मादिभिर्द्दृश्यमानाकारां ममचित्तरथं आक्रमस्व ततश्च धर्मादयो यितत्रास्त्सदलस्थंनि दृ

बलविज्ञायस्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः अभिवीरो अभिसत्वासहोजाजैत्र मिंद्ररथमा तिष्ठगोवित् २०
बलऽविज्ञायः स्थविरः प्रऽवीरः सहस्वान् वाजी सहमानः उग्रः अभिऽवीरः अभिऽसत्वा सहःऽजाः जैत्रं इंद्र रथं आति
ष्ठ गोऽवित् चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविंदुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो
विवक्ति २१ चमूऽसत् श्येनः शकुनः विऽभृत्वा गोऽविंदुः द्रप्सः आयुधानि बिभ्रत् अपां ऊर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धा
म महिषः विवक्ति ॥०॥ ० ॥

प

मिभावः अस्यपोजनास्मद्धा २० चमूषदिति चमूः शत्रुसेनाः सादयतीति चमूषत् श्येनः शकुनः जीवेशयो पक्षिणो मध्ये श्येनवद्बलवान् क्षीरद्भव
द्दृश्यः विभृत्वा विश्वस्य धारकः पोषकश्च गोविंदुः गाः पृथ्वीं विंदति वाराहावतारे लभत इति गोविंदः उकारान्तत्वमार्षं द्रप्सः क्षीरादि मंडवत् ग्राह्यां ८
उसारभूतः आयुधानि धनुर्वाणादीनि बिभ्रत् धारयत् अपामूर्मिं ऊर्मिमंतं समुद्रं सचमानो गच्छत् रावणावधार्थमिति शेषः तुरीयं धाम अविष्व
त्वेन सप्रज्ञापेक्षया चतुर्थं निरुपाधि चैतन्यप्रकारं महिषो महान् आबाधितः सन्विवक्ति व्यक्तीकरोति मुधं ब्रह्मैवास्मान्वी रविषेणावति

मंत्रप्रमाप्या॰ १९

19

पदर्थंवलपरिक्षाजनकेनराज्ञाक्रियमेनेनस्पाःसीतायाःउत्पत्तिंभविष्यंपुराणोपबृंहितामाह २२ पितायदिति पितारावणोयत्यदात्वांदुहित
रंउत्पन्नमात्रांइयंकुलोच्छित्तिकाभविष्यतीतिदैवज्ञवचनात् अधिअधिकंस्कन्नस्कन्नवान्दूरेत्यक्तवान् कुत्रेत्यतआहक्ष्मयेति क्ष्मया
पृथिवीसंजग्मानःसंगमःसन्रेतोदुहितृत्वेननिषिंचन् निषिक्तवान् भूम्युदरेरेतोनिषिक्तवानित्यर्थः तत्रापित्वाध्यः परिवारस्यारावणा
स्यवधेनसुष्ठुकल्पाणांद्यावापृथिव्योर्ध्योंयंतिमेत्वाध्यःदेवाःइंद्रादयस्तेजीवनार्थंब्रह्मचैतन्यंअजयन्मातृगर्भइवपृथिवीगर्भेपितास
रक्षन् नतस्मीप्याततिरोधेननक्षमभारत्यर्थः तत्रापिवास्तोष्पतिंस्थानाधिष्ठानारंगृहपतिंव्रतपांव्रतपतिंयजमानमुद्दिश्यनिरक्ष

पितायत्त्वांदुहितरमधिष्कन्क्ष्मयारेतःसंजग्मानोनिषिंचन् स्वाध्योजनयन्ब्रह्मदेवावास्तोष्पतिंव्रतपांनिरतक्षन् २२
पिता।यत्।त्वां।दुहितरं।अधिऽस्कन्।क्ष्मया।रेतः।संऽजग्मानः।निऽसिंचन्।सुऽआध्यः।अजनयन्।ब्रह्म।देवाः।वास्तोः।
पतिं।व्रतऽपां।निः।अतक्षन् अर्वाची।सुभगेभवसीतेवंदामहेत्वा यथानःसुभगासतियथानःसुफलासति २३
अर्वाची।सुऽभगे।भव।सीते।वंदामहे।त्वा।यथा।नः।सुऽभगा।असति।यथा।नः।सुऽफला।असति २३ ॥

क्षन् यत्स्थानंकर्षितवंतःततसीतांस्थानपरित्यजनकोलब्धवानितिभावःयद्वे पिताकामःदुहिताश्रद्धावास्तोष्पतिर्यज्ञादिकारीधर्मादिका
मोत्ययहइफलेपिअर्थंभ्रश्यांवभाति।अतःकामजाश्रद्धाचेद्दोधेनसंपृक्तेनतर्हिसपरिवारंकाममुन्मूलयेत्।आ।तत्त्वात्वंनःसात्विकीराजसे
नकामेनदूरेत्यक्तांयज्ञादिसत्कर्मकीलभतेइत्यर्थः २२ रावमाविर्भूतांसीतांदेवीं स्वगिराः श्रमादयोवाप्रार्थयंते २३ अर्वाचीति हेसुभगे
हेसीतेस्वचितसर्वैषांरक्षणमंतंकरोतीतिसीताकर्तरिक्तः।लांगलपद्धतीतुमुख्यस्यावयवार्थस्याभावात् सीतोत्पत्तिस्थानत्वेनसीता
लंगोरा हेसीतेत्वांवंदामहेयथानोस्माकंसुभगारोऽर्थप्रदानेनसुफलाप्रतिपक्षनाशेनअसतिदीप्यसेतथाअर्वाचीअनुकूलाभव २३ एम १९

२३ इंद्रः सीतामिति इंद्रो राम सीतां निगृण्हातु । वीर्यमुत्क्रांतां त्वायनां करोतु पुण्णानीतिपू भाजन कस्याचतां अनुपच्छाद्रामा पपच्छनुदहानु सा
सीतानो स्मभ्यं दुहां दोग्ध्री गां मध्येउत्तरां समांउत्तरोत्तर वर्षेषु अस्वंतसंपोगो ह्निपा पयस्वती वहुसुख प्रदा भूयादिति शेषः पक्षे इंद्रः शास्त्रीव
वीरः सीता सात्त्विकी सृष्टां पृथाधर्मः पयो योग सिद्धिः २४ ततः स्वयंवरशालां प्रविश्य सुरासमुदेय वाक्यमिदं गोत्रमिदमिति गोत्रः पर्वतस्तद्भेत्तन
रूपं हरः धनुर्लक्ष्यते त्रिपुरवधोरथः क्षोणीयंता त्रिपुरवधे शतधृति रोगेंद्रो धनुर्शिनिनस्मतस्त्वधनुष्मद्दर्शनात् तत्पुरं रुद्रधनुर्भिदमित्यर्थः अत्रमं

इंद्रः सीतां निगृण्हातु तां पूषानुयच्छतु सानः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समां २४ श्रीसीतारामचंद्राय नमोनमः
इंद्रः । सीतां । नि । गृण्हातु । तां । पूषा । अनु । यच्छतु । सा । नः । पयस्वती । दुहां । उत्तरां । उत्तरां । समां २४ रामराम राम
गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयंतमज्म प्रमृणंतमोजसा इमं सजाता अनुवीरयध्वमिंद्रं सखायो अनुसंरभध्वं २५
गोत्रभिदं । गोऽविदं । वज्रबाहुं । जयंतं । अज्म । प्रऽमृणंतं । ओजसा । इमं । सऽजाता । अनु । वीरयध्वं । इंद्रं । सखायः । अनु सं

हितायां पूर्वमंत्रे रक्षोहामित्रा अपबाधमान इति पूर्वमंत्रे च वलवित्त्वा पद्दर्शितो गोविदमिति चरितार्थं गारत्रापि गोत्रभित्त्वस्य हृद्धनुर्भिद्रामात्र विषयः तन
नुपर्वत पक्षे प्रातनः शक्र वज्रबाहुं अज्म पणानीयगृहाभि धत्ते श्रीदृक् जयंतं प्रमृणंतं मर्द्दयंतं ओजसा यो धनुरिव ईदृशं राम भीसजाता समानजा
ताः भ्रातरः इममनुलक्ष्मीकृत्य वीरयध्वं विक्रमध्वं अपि च सखायो भाविनो वानरा अनुसंरभध्वं आद्रियध्वं शत्रुप्रकोपिसती निशेषः तेन
मनस्य कामगरोलक्ष्यते । तमपितुष्टं कुर्वंतं गोत्रभिदं तीव्रवैराग्यवंतं सप्रश्नां यामसा सा क्रवंतं सजाताः सखायः शमदमादयः २

एवं धनुर्भंगे कृते जनकः सीतामानाय्याह २५ सुमंगलीरिति दत्वा यद्दत्वा अलं त्वगृहं परेतन यात्वयात्कृत शेषं स्पष्टं पक्षे वधूः स्वश्यानस्याः सौभा
ग्यं मा वहद्विदेहकैवल्यं बोधेनाविर्योगः अलं सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म २६ नीलश्यामः सीतायाः पाणिग्रहणं रामः करोति गृभ्णामि त इति सौभ

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतन २६ श्रीरामचंद्राय नमो नमः
सुऽमंगलीः इयं।वधूः।इमां।सम्ऽएत।पश्यत सौभाग्यं।अस्यै।दत्वाय।अथ।अस्तं।वि।परा।इतन २६
गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः २७
गृभ्णामि।ते।सौभग।त्वाय।हस्तं।मया।पत्या।जरत्ऽअष्टिः।यथा।असः भगः अर्यमा।सविता।पुरंऽधिः मह्यं।त्वा।अदुः
गार्हपत्याय देवाः

गत्वाय सौभाग्याय मया पत्या सह जरदष्टिर्जीर्यच्छरीरा यथा यथा असः दीप्यसे तथा ते हस्तं गृह्णामि भगादयो देवाः त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः गा
र्हस्थ्याय पक्षे यथा देवाः बोधस्य स्वश्यायोगं वांछंति एवं बोधोपि कैवल्यं फलं प्रसौ तु अक्षरयोजना सुबोधैव मंत्रयोः एतौ द्वावपि मंत्रौ पूर्वापरीयौ २७

ॐ

एवं सीता मारुतये भ्यो ध्यां प्रतिप्राप्य तेन रामेण मध्ये मार्गे परसुरामजिते देवान् तामसनु वत्रूपं स्त्रनइति २८ अथ राजा रामं तनुजं वेदिअवेदिवृदैवैर
भिवादिनः पतीवेधाः जगत्त्रयः अपः समुद्रं नरतिनरिष्पनि। तथा विप्रः विप्रं हीनीपार्थं प्रथमाजाम दग्न्यं च नरनिपतः स्त्रमिनुः स्त्रकृतं मेनुरेव
नरणा साधनं पस्या त्तिसन या। अस्मुशिलाम पमेनुः प्रसिद्धः विप्रेणापदिशो स्वं नथापैइनिम पीहापिस्त्रकृजा मेनुरेव तदुल्लं घनकर्ल्दला
द्वार्गवीपिलंघनीपराव सः राजा कक्षीवंतं पेनदशरथ्यापवीरःतः समुद्रं जपिन तत्व मुत्रा भविष्यंती नितनम नितिच रूरूपेणागभीभवं

अयं स्तनोरराजा वेदिवेधा अपश्च विप्रस्तार नित्तसेनुः कक्षीवंतं रेजपत्नो अगिनं नेमिं नवक्रम वर्तो रघुद्रु २८
अयां स्तनः राजा वेदिविधाः अपः। च विप्रः नर नित्यः सेनुः सः कक्षीवंतं रिजयतात् अग्निं नेमिं ना। वक्रं अवर्तत रघु

रेजपनप्रेरितवान् नत्रदृष्टांतो नेमिन नेमिमिव वक्रं पथा म्र र्व्तो ऽस्थानानु रघुद्रुशीघ्रगामी भवति तन्क्‌ रूपीवदादयस्त्विग्निनाद्दत्पर्थः स्तनत्व
प्रागेव प्रदर्शितं अत्र नामदग्न्यो ब्राह्मणो राजत्वात्तीमः दाशरथिः क्षत्रियाणां सत्वादाहित्यः सोमी स्मात् कुं ब्राह्मणानां राजा आदित्यो वैदैवं
क्षत्रं इति श्रुतिभ्यां नीचपूर्वापरमंत्रोक्तरीत्या कार्यकारणत्वौ अतः तस्य कारणानभिन्नस्य कार्यस्य कारणेनाभिभवः सूर्येणा चंद्रस्येव
हृप्न पुष्पतो अत्र दृष्टं वाला किर जानशत्रु प्रस्य दृष्टांतत्वेन ज्ञेयो पनुराम वारीनुजामदग्न्य स्पलोकानाशिनाइति न ज्जगत्कारणाबोधाद्ब्रूस्मा
ल्लौकिकमैश्वर्यं वाधितं भवती सेवपरं अयं मंत्रोपि प्राप्सराणालिंगात्सूर्वोक्तकक्षीवदादिलिंगाद्भृश्यमाणालिंगोभ्यश्वरामपरः २८

मंत्रलमायणा· सद्विबंधुरिति २८ सः राजद्विबंधुः द्वयोरन्योन्यविरोधिनोरपि वसिष्ठविश्वामित्रयोर्बंधुर्मित्रं सर्वात्मभावात्सर्वसमदृष्ट्यर्थः तावेव द्वावाह एको
२१ वैतरणोद्दानात्परोपकारायभागादिकर्तानयोर्विरोधप्रयोजकमाह सबर्धुमगर्भनाद्दशा[illegible]मपि दुग्धेइति सबर्धुधेनुं दोग्ध्री।। असंअप्रसूतां पाव
प त्यसूनिक्षीरदामित्यर्थः प्रसूत्पुनरमेव दशाहक्षीरं न दुग्धे नस्माहन्सजातं दशरात्रीर्नदुहनी। निष्प्रुतेः दुग्धेह दोग्ध्रीं नादर्शी वसिष्ठधेनुप्रा

सद्विबंधुर्वैतरणो यष्टा सबर्धुं धेनुमस्वं दुहध्यै संयन्मित्रावरुणा वृंजउक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणं वरूथैः २९
सः द्विऽबंधुः वैतरणः यष्टा। सबःऽधुं। धेनुं। अस्वं। दुहध्यै।। सं। यत्। मित्रावरुणा। वृंजे। उक्थैः ज्येष्ठेभिः। अर्यमणं। वरूथैः

प्रविश्वामित्रः कोटिशो धेनूर्वैतरण्यामासीन मार्गानुरोधं वसिष्ठस्तु नाः नांगीचकार नापि स्वां धेनुं ददाविति पुराणप्रसिद्धं। यथाक्रमं वैतरणः वैत
रणः यदर्थं मित्रावरुणौ मित्रावरुणयोः पुत्रं वसिष्ठं मित्रावरुणामादी क्षिनयो हर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा कर्म ततो वरे कुंभेरेतो मुनयं तो गस्त्य वसि
ष्ठावजायेतामिति वैदिकप्रसिद्धेः उक्थैर्नानाविधैः कर्मभिः संवृंजे हि सिनवान तथा [illegible]र्ज्येष्ठे[illegible]भिः योगप्रभावः रुष्टेः वरूथैः सैन्यैः अर्यमणं अर्य
स्वामिनमात्मानं मन्यन इत्यर्यमानं संवृंजेइत्यनुषज्यते २९
ज्येष्ठेभि[illegible]

तद्बंधुः सूरिरिति सपूर्वमंत्रोक्तोराजा बंधुर्वंश्यो यस्य स तद्बंधुः नाभानेदिष्ठो नाम ऋषिः रपतिस्पष्टं वक्ति कीदृशः सूरिः विद्वान् तथाहि शिष्येभ्यो न वदिवि हार्दा
काशे धियं धाः बुद्धिधारकः नव पर विद्योपदेशकः प्रवेतन ब्रह्मवित्त्वादिवा तं नं कान्तिमी किं रपतिनदाह साविधे मापेक्षं स्त्रीत्वं सत्ता ज्ञानो स्माकं जीवानां
सोपाधीनां नाभिरिव नाभिः मध्यं आनंदरूपाध्यपगमावशिष्टं हंसं परमा महती त्रिविधपरिच्छेदशून्येत्यर्थः आहेतिनिलिठास्यास्मा प्लिन म परोक्षमिव
वाघेस्यनर्थकौ अस्य राज्ञः पश्चात् पश्चात् अनंतरं अहं नाभानेदिष्ठः कतिथः कतिनमः चिद्धि तर्के आस अभूदित्युक्तं तथाहि विस्मार्त्रहा ततो

तद्बंधुः सूरिर्दिवितेधियंधानाभानेदिष्टोरपतिप्रवेनन् सानोनाभिः परमास्यवाघाहंतत्पश्चाकतिथश्चिदास ३०
तत्बंधुः । सूरिः । दिवि । ते । धियंऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्रऽवेनन् । सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घ । अहं । तत् । पश्चा
कतिथः । चित् । आस । ३० इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुर
दुहज्जायमाना ३१ इयं । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थं । इमे । मे । देवाः । अयं । अस्मि । सर्वः । द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋ
तस्य । इदं । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ३१

मरीचिः ततः कश्यपः ततो विवस्वान् ततो मनुर्मनोर्नाभानेदिष्ट इति वंशो गम्यते ३० इयं मे नाभि
रिति इयं राजा मे मम नाभिः कोशपंचकांतर्गतं मूलं हृत्पद्मं इह अस्मिन्नेव मे मम सधस्थं गृहं लयस्थानं मव्याकृतमित्यर्थः कारणास्यप्ययमेवाधिष्ठानं इ
मे देवाः इंद्रियाणि च मे मम इमे अयमेव विधया पेक्षं बहुलं अयमहमेवास्मि सर्वः सर्वात्मा किंच ऋतस्य सत्यस्य बहुनः प्रथमजाः प्रथमं जातो अव्यक्तरू
पीत्यर्थः हि द्विजाः द्वितीयं जातो व्यक्तरूपी च अहमेव इदं अयमेव इदं इत्यंशा त्वंतत्वं जायमानाः स्यानि श्वसितवदाविर्भवंती धेनुर्वाक् अदुहत् प्र
काशितवती ३१ ॥

मंत्रामायण। अथामुमंद्रइति अथ अनंतरं अयं राजा आमु भुवनेषु। मंद्रो मध्याति विभावा विशेषेण तेजस्वी अरति र्ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः अवस्यति अवधि
२२ तिष्ठ मानि देशांतरे गच्छन् स्थाने स्थाने वासं करोतीत्यर्थः। अवस्यति रवसानं करोमीत्यर्थः। कीदृशः। द्विवर्तनिः द्वे वर्तनी मार्गौ यस्य सः
तपस्विमार्गं स्वपुरमार्गं च अनुसरतीत्यर्थः। अत एव वनेषाट् वनेषु राजा ऊर्ध्वा उच्चा कृता श्रेणिः सोपानपंक्तिः न इवा येन ऊर्ध्वं जिगमिषुणा मयं
श्रेणिवदालंबनी भूतइत्यर्थः। कीदृशः शिशुः अल्पवयाः अपि दंतं दमयन् अर्थं कृतिनिलभ्यते मक्षु सम्यक् सत्वं शेवधं सुखवर्धयितारं।
स्थिरं अचलस्वभावं मानात् कोसल्या सूनुः अभूत। अनुभाव संछादयः ३३ वनिपालित्सु के तत्र अयोध्या याः रामायदेयमाने राज्यं भरताय दद्यां
सम्प्रवनं प्रतिस्थापनी पद्मिनि केकेयी चरित्रे निमित्तं तदाह ७॥ मध्यायदिति अभीकसंग्राम निमित्तं मध्या मध्यस्थाभ्यां मंथरा केकयी माः

अथामुमंद्रो अरति र्विभावावस्यति द्विवर्ति र्वनेषाट् ऊर्ध्वायच्छ्रेणि र्नशिशु र्दन् मक्षु स्थिरं शेवधं सूनुर्माता। ३२ अथ।
आमु। मंद्रः। अरतिः। विभाः वा। अवास्यति। द्विवर्तनिः वनेषाट्। ऊर्ध्वा। यत। श्रेणिः न। शिशुः। दन्। मक्षु। स्थिरं। शेवधं।
सूनः। माता॥ ३२ मध्यापत्कलं समभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्यां मनानग्रेतो जहतु र्वियंता सानो निषिक्तं सु
कृतस्ययोनौ ३३ मध्या। यत्। कलं। अभवत्। अभीके। कामं। कृण्वाने। पितरि। युवत्यां मनानक्। रेतः जहतुः। विऽयंता।
((सानोः। निऽसिक्तं। सुऽकृतस्य। यो
यत्कर्तव्यं अभवत् तदपि लग्न एव जातमिति। अवहिताद पिपूर्व मंत्राद्दृष्टं कस्मिन् सति पितरि दशरथे॥
युवत्यां केकेय्यां निमित्तभूताया कामं मनस्यैव वरप्रदानं कृण्वाने संपादयति सति वियंत वि दिशं गच्छंतौ राम लक्ष्मणौ रेतस्त्वं प्रदातारं पितरं ज
हतुस्त्यक्तवंतौ। कीदृशं रेतः मनानक् मनस्सानं अंचतइति प्रकाशनइति मनानक् रामगमनं मनसि च्छन् निर्गमनक्रमं मत्वमिति वा अत एव सुकृ
तस्ययोनौ सल्ये निषिक्तं सानौ महति उच्चस्थाने स्वर्गे वा यत्क्षेनिहतं तत्स्मात् तादिकं यत्नि रत्नकर्तव्या भिमानमारीचस्य हतफलानां गमु वाहोः
विदिताख्यात्म विद्यावला निवलस्य वोधितप्रभवात् तनाहिल्यस्य तोषितगौतमस्य तृणीकृत ब्रह्मलोकोधनुर्भोल युवतीनाम् त्रयस्य वाधितब्रह्म
लौकिके स्वर्ग जामदग्न्य तपसः परोक्ष वोधवलक्ष्मणा जेय इयमापरोक्ष वोध रामस्य देहायोध्यायां वक्ष्यमिच्छन् मानुजस्त्वीकस्य प्रवासं भरतजीवस्य च

राम
२२

रामेवनंगातेपद्हृत्नंतदाह ३३ दंडाइवेति भरताःभरतशत्रुघ्नादयःगोअजनासःगवांचालकाःदंडास्सुद्रयष्टयइवअकिंचित्काःआसन् परिछिन्नाः
अल्पाःपत्नःअर्भकासःकनिष्ठाःतेषांचपुरएतापुरोहितोवसिष्ठोभवत् आदितअस्माद्वसिष्ठादेवनत्सूनांतित्सूनांवर्गोलोपविकाराद्वार्थौ
रामदर्शनेनैवतत्प्रमिमिछतांविशःप्रजाःअप्रथंतप्रथांगताःराज्यंअनिछन्भरतादिपुरःमार्गंवनवनस्तुवसिष्ठोराज्यंचकारेत्यर्थःपक्षे वोधार्थो
जीवःशास्त्रगुर्वधीनोसंगःसतवेदिकंकर्माकरोदितिभावः ३४ मंत्रोयंसर्वत्रलिंगः।वनंप्रतिप्रस्थितंराममनुगछन्विश्वामित्रोमध्येमार्गमागता
नदीःप्रार्थयते ओषुस्वसारइति भोस्वसारःभगिनीतुल्याःसिंधवःनद्यःओषुअसंतंसुषुष्मणोतमदीयवचनंस्मणुध्वंकारविकरोतीतिकारुःस
हतःकार्यस्यरक्षोवधादेःकर्तातस्यप्रीत्यर्थमितस्यार्थःसहिदूरात अनसाचेष्टावतारथेनवःयुष्मान्प्रतिययौ।आगतवान्अनरावनिषुनित

दंडाइवेद्गोअजनासआसनपरिछिन्नाभरताअर्भकासःअभवच्चपुरएतावसिष्ठआदित्तत्सूनांविशोअप्रथंत ३४
दंडाःइवाइतगोःअजनासः।आसन।परिछिन्नाःभरतासःअर्भकासःअभवत।चपुरःएता।वसिष्ठःआत।इत्
तत्सूनां।विशः।अप्रथंतओषुस्वसारःकारवेशृणोतययौवोदूरादनसारथेन। निषूनमध्वंभवतीसुपाराअधोअ
क्षाःसिंधवःस्रोत्याभिः ३५ ओइतिसु।स्वसारःकारवे।शृणोत।ययौ।वः।दूरात।अनसा।रथेन नि।सु।नमध्वं।भवत
सुःपाराःअधःअक्षाःसिंधवःस्रोत्याभिः ३५ आतारिषुर्भरतागव्यवःसमभक्तविप्रःसुमतिंनदीनां प्रपिन्वध्वमिषयं
तीःसुराधाआवक्षणाःपृणाध्वंयातशीभं ३६ आतारिषुःभरताःगव्यवः।सः।अभक्त।विप्रः।सुमतिं।नदीनां।प्रपिन्वध्वं।इष
यंतीः।सु।राधाः।आ।वक्षणाः।पृणाध्वं।यात
रांसुष्ठुनमध्वंनतिभजध्वंस्रोत्याभिःक्षुद्रनदीभिःसहसुपाराःसुगमपाराःअधोअक्षाःक्षादधोवाहिन्य(
स्वभवतीरामायणोनुनीयःयानदीनरराम्क्षुक्षेतदपिस्रुत्सेतरमूलकंकल्यांतरविषयमितिद्रेयं ताथनदीसमुत्तीर्यविचकूटंप्रतिगतेरामेभरतःकिमक
रोदित्यतआह ३६ आतारिषुभरताइति गव्यवःगोःइच्छावन्तुःसुविनिविसुज्यंतइतिगव्यकर्यतिरवामिश्रगार्थःायुगेत्स्त्रकवतनर्धस्यर्थःइदशाःभ
रताःनदीनांनदीःआतारिषुस्तीर्णवंतःतत्रापिविप्रोभरद्वाजइतिपुराणानसुमतिंशोभनमतिंभरतंसमभक्तसम्यकूसेवितवान्।तस्यानिष्यंकतवानि
त्यर्थः।नदेवाभिनयतिप्रेति।भोनिम्नाःइषयंतीःइष्ठंत्पप्रीतिमत्सःसुराधाःबहुसंपदःशोभनाःसिस्यसःप्राप्तिकाम्योदयःताःप्रपिन्वध्वंप्रकर्षेणापुष्ट

मंचरामायण
२३

ननोरामंप्रतिगत्वाभरतः किंचकारेत्यपिविस्माभिरवगन्तव्यमित्याशयेनाह ३७ पदंगत्वेति पत्नअंगमहानदीप्रत्यवतः त्वात्वां भरताः संतरिपुः गत्तीर्णी
ननमावः बहुलं पूजांयांपत्निपानांनवपत्नाहोर्मयाः सुमतिःशोभनमतिरितिनिकरीआवर्णे प्रार्थयिर्भरते गंत्व्यंगां नंदिलिंआत्मानइच्छतीतिगम
न नंदिलंत्वामिकोग्रामे नंदिग्रामः इषितः अभीप्सितं वासायैनत्वयोध्येयम्र्थानि सोपिग्रामः इंद्रजूतः इंद्रेणरामेणप्रेरितः ननावप्रसवः ग म
स्वाप्ता अहप्रसितस्य अर्थनगनवतीसर्वत्राप्रतिहताभूरित्यर्थः कीदृशो ग्रामः सर्गतक्तः सत्यनइतिसर्गः आत्मप्रीमरतः ननकः कृच्छ्रराजीविनो
पस्मिन्नसमर्गतक्तः नंदिग्रामेकृशोभरतेरामाज्ञयाराज्यंचकारेत्यर्थः ३७ नतोदंडकारण्येलक्ष्मणाग्रे प्रार्थयंती शूर्पणखारामोवचोमंगपं
नेरणानिरस्यति नहीति सलक्ष्मणाहिहितिनिश्चितं नवशास्त्रे आज्ञायांनरण्यपतिनचलतिनचलति मम अन्यस्यपाशास्त्रेनरापति कुतः

पदंगत्वाभरताः संतरिपुर्गव्यनग्रामइषितमइंद्रजूतः अर्पादहप्रसवः सर्गतक्त आवीवर्तीसुमतिंपत्तिपानां ३७ पत्ताः अं
गा। त्वा। भरताः। संऽतरिपुः। गव्यन। ग्रामः। इषितः। इंद्रजूतः। अर्पात्। अह। प्रऽसवः। सर्गऽतक्तः। आ। वः। वृणी। सुऽमतिं। पत्ति
पानां ३८ नहिपस्तवनोममशास्त्रेअन्यस्यरापति यो अस्मानवीरआनयत् ३८ नहि। सः। तव। नो इति। मम। शा
स्त्रे। अन्यस्य। रणपति। यः। अस्मान्। वीरः। आ। अनयत्। इंद्रश्चिद्घातदब्रवीत्स्त्रियाअशास्यंमनः उतो अहक्रतुं रघुं ३९
इंद्रः। चित्। घ। तत्। अब्रवीत्। स्त्रियाः। अशास्यं। मनः। उतो इति। अह। क्रतुं। रघुं ३९ सप्तीचिद्घामदच्युतामिथुनावहतोरथं
एवेत्धूर्वृष्ण उत्तरा ४० सप्ती इति। चित्। घ। मदऽच्युता। मिथुना। वहतः। रथं। एव। इत्। धूः। वृष्णः। उत्ऽतरा ४०

योवीरोस्मानआनयत्आनीतवानरात्तदधीनावयंनतवत्वमस्मदधीनइत्यर्थः ३८ रावणमुक्तापिसापदाअतिनिर्बंधात्रनिवर्ततेनेतदाह इंद्रइतिइंद्रो
रामः चिद्घेत्यनर्थकौनिपातौ रावणउतो अहिहेत्येनावपिततवक्ष्यमाणंवचः रघुंलक्ष्मणां अब्रवीत् किमब्रवीत् स्त्रियामनोशास्यमिति कीदृशो रघुः क्र
तुं कर्मणोनिर्हिनस्तीतिक्रतुः तं नासिकाकर्णौ हंतुमिच्छंतं ३९ पुनः किमब्रवीत्तदाह सप्तीइति सप्ती अश्वो तेनतयो उच्चैःश्रवसेव्वनास्पातुष्टौ करौ लक्ष्से
नेमदच्युतामदहंत्रा विशीर्णामिथुनौरथंशरीरं वहतः गाढांधकारेहिश्चोच्चवलेनेवदूरस्थं आत्मपितामंगच्छति शब्दवेधिनश्चशत्रून्विध्यंतिचिद्धेतिपु
र्वत्त तथावसौ वर्षुकस्यमदहंत्राविणः धुरिवधूर्नासावंशः उत्तराश्रेष्ठतरा रावेरिति रावममेवेति छंदनाभिनयः प्रदर्शयते अस्याः कर्णौ कनासे मवछे

नत्वेनलिपेहंनयोनिसृचितमात्रेलक्ष्मणात्सलक्ष्मणवानित्यर्थः ४०

राम
२३

ततस्त्रिभिर्गतविघ्नसंभावनयारामःसीतामनुशास्ति अधइति ५० भोसीते अधराव पश्यपनतु तिर्यक् संमुखंवापुरुषानांदर्शनंपरिहासेतिभावः मा
परितुपर्यपिमापश्यपनत्रापिविचराणांदर्शनस्यसंभाव्यमानत्वात् पादौसंतरांअत्रिसम्यक्कुरुपावितिपनहरा चालयतितवककशाम्बुकौगुल्फौ
मादृश्यतनदृश्यौमाभूतां हिपस्मात्स्त्रीस्त्वावपव द्वारराब्रह्मा ब्रह्मत्वेनवभूविथ पूर्वजातःसेयमवस्थांब्रह्मविदृत्सम्पन्नेनमभिवाशिरापांदुरात्मा
श्री ९ नोराक्षसैभ्योवंवक्केभ्योत्राणनपाहीतिभावः पक्षेविषयस्पृहयावाध्यमानेपरोक्षयोधेनयीमिषेरीनस्तदाहमहेनृविषयोघ्राणास्त्रवतोक्षि
नृयानततोनर्यास्मिवपश्येत्यंकामादिभ्य आत्मानंरक्षेत्यनुशाशास्तेतिभावः इदंमंत्रचतुष्टयंवक्ष्यमाणाणघः स्वविंदमित्युपक्रमातक

अधः पश्यस्वमोपरिसंनरांपादकौहर मातेकशाप्लुकौदृशान्स्त्रीहिब्रह्मावभूविथ ५१ अधः।पश्यस्व।मा।उपरि।संतरां।पादकौ।हर मा।ते।कशप्लकौ।दृशन्।स्त्री।हि।ब्रह्मा।बभूविथ॥ ५१॥ सद्द्रासंतुवीरवंपतिर्दनपलपसंत्रिशीर्षाणंदमन्यत् अस्यत्रितोन्वोजसावृधानोविपावराहमयोअग्रयाहन् ॥ ५२ सः।द्रुना।ह्नासं।तुविःरवः।पतिः।दन्।षट्अक्षंत्रिःशीर्षाणं।दमन्यत् अस्य।त्रितः।नु।ओजसा।वृधानः।विपा।वराहं।अयः।अग्रया।हनिर्विहन् ॥०॥

यापरमितिद्वेयं ५१ मूर्धगाणवांपिहृपिनांदृष्ट्वानहृत्याराममलक्ष्मणौषथार्थमागतानानखरदूषणात्रिशिराः संज्ञानरामोजघानेतिकंतन
च्छिवीपिणमंत्रेणा ५१ सद्द्रासंतुवीरवमिति सत्तावृरामःदासंलोकानुपक्षिराव॑नेदूषणानुवीरवंमहास्वरंखरं अत्रक्षंत्रिशीर्षाणं
नेत्रषट्कयंतंत्रिशिरसंचपतिःपालयिनादनूदृष्णानांदमकःदमन्यनदमितवानहतवान्।अस्यैवदूषणादिहेतुः त्रिनिक्षितेओजसावले
नवृधानःवर्धमानःत्रिगीनामनुनिःविपाअंगुल्याअयोअग्रयाअयीवतीक्ष्णानखपावराहंमहांतंवराहाकारंदानवंहनहतवान्अ
परवलानहंनीतिकिंचित्रं अनेनानुग्रहीताअपिनान् त्वमेनिरस्यपमेवाभयंकामैराणघनीयइतिभावः ५२ ॥

एवंलुब्धान्खरादीन्हत्वास्थितं रामं देवा स्तुवंति तां सुनीथेन मंत्रेणाह यदिति ४२ हे इंद्र जनेषु जनस्थानेषु त्वा शरीरेणावावृधानो महीयमान बलानि सा
मर्थ्यानि प्रब्रुवाणः कथयन् रक्षांसि निघ्नन् यत् अचरः संचारं कृतवान् सिषायानि च युत्स्यात्याहुः गीर्वाणिकाः मातेनवमायेन मायेव यत् तेऽ अघ पुरा वाश
त्रुं शातनीयं न नु निश्चितं न विविसे न जानासि सर्वे मायामंतरा त्वत्तादि तिभावः खरो मानः दूषणो मत्सरः त्रिशिरा अथ न विद्यामि जनजन्त्रिविधो मदः ता
न्यस्त्रहासहितान् निघ्नन् योगिमायामात्रं जानासि इति पद्यणीतस्यार्थः ४३ इमं वृत्तांतं शूर्पणखा श्रुत्वा दशकण्ठरावणाः किंचकारेत्यत आह स्त्रियमिति
स्त्रियं निकृत्तकर्णनासां शूर्पणखां दृष्ट्वाय दृष्ट्वा कितवं कपटमृगं संन्यासिवेषधारिणः ससहृत् मारीचरावणाख्यं कर्तृ स्त्रीदर्शनेन लुब्धः सन् अ

पदचरस्त्वावावृधानो बलानींद्र प्रब्रुवाणो जनेषु मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं न नु पुरा विवित्से ४३ यत्। अ
चरः। त्वा। वावृधानः। बलानि। इंद्र। प्रऽब्रुवाणः। जनेषु। माया। इत्। सा। ते। यानि। युद्धानि। आहुः। न। अद्य। शत्रुं। ननु। पुरा। वि
वित्से ४३ स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिं पूर्वाण्हे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरंते वृषलः पपा
द ४४ स्त्रियं। दृष्ट्वाय। कितवं। ततापा। अन्येषां। जायां। सुऽकृतं। च। योनिं। पूर्वाण्हे। अश्वान्। युयुजे। हि। बभ्रून्। सः। अग्नेः। अं
ते। वृषलः। पपाद ४४ इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोनुत्तं वज्रिन्वीर्यं यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ४५ इंद्र। तु
भ्यं। इत्। अद्रिऽवः। अनुत्तं। वज्रिन्। वीर्यं। यत्। ह। त्यं। मायिनं। मृगं। तं। ऊं इति। त्वं। मायया। अवधीः। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं ४५

येषां अन्येषां रामस्य जायां सुकृतं अग्निहोत्रादिकं योनिं वंशं च ततापेति ना पिनवान्। जायाहरणेनैव त्रयमपि तापितं मन्मूढिल्यर्थः हियतः बभ्रून् अ
श्वान्। पूर्वाण्हे युयुजे रथेन न चरथेन वृषलो धर्मद्रोही रावणः अग्नेरंते रामाग्निशाला समीपे पपाद जगाम मारीचेन सहेति शेषः ४४ ततो हतमारी
चं ऋषयः रामं स्तोति इंद्रेति हे इंद्र तुभ्यमित् तवैव वीर्यं सामर्थ्यं अनुत्तं केनचिदप्यपराभूतं हे अद्रिवः अद्रिः इंद्रचापः तदस्मि अस्तीति हिनस्तीति तथा हे
वज्रिन् अस्मादरेणा वहुकूलः संबोधयति यत् यतः ह प्रसिद्धं त्यं परोक्षं मायिनं मृगं मारीचं तं मायया मानुषदेहरूपया अवधीः हतवानसि यतः
स्वराज्यं स्वस्य राज्ञो चितकर्म अर्चन् स्ववंशपरंपरागत मनुपूजयन् राज्ञो मृगया उचितेति से वहतवानसि न मुहूर्त्तं बुध्वा सर्वोत्तरतानवेति भावः ४५

ततोदूरस्थरामलक्ष्मणौवनदनुमायिनिभूमिप्रार्थ्यमानेरावणांसीताप्राह योवइति वःराक्षसानांमहतोगणास्यपः सेनानीः योवामहतोवातस्यप्रथ
मोमुख्योराजावभूवतस्मैऋणोमिमितिरन्मि शीघ्रमेवनाशयामि धनानदीयानिधनानिनरूणाधिनकांक्षि तदिदंच तंवाक्यंदशप्राचीःप्राच्यादि
दिशःप्रति अहंवदामि ५६ एवंनिरंतरेरावणांसीताहरणोघनमालक्ष्याग्निरचिंतयत् इत्यइति राजन्निमिमनसैवरामंसंबोधयति हेराजनइनःच
लीयानअरतिःअलब्धकामसुखंसमित्वंकामास्मिनादीप्तःरौद्रोभयंकारीदृक्षायमहतापसुषुमानसमर्थः अदर्शीदृष्टः विकितत्वत्तामर्षजा
नत्नपियिभातिवैपरीत्येनदीप्यते भासादीप्त्यारहतावहत्वाअसिक्नीकालरात्रीमिवकृत्स्नांहशनीदह्यमानांरात्रिआयानिअमामनअपहरि
ष्यनत्तांवारयितेतिशेषः ५७ सएवंचिंतयत्नग्निर्यतःपदाकृत्स्नांकालरात्रितुल्यांरात्रीं निर्वर्णांसीतांवर्यसावारयत् यातीतिवर्षः।स

योवःसेनानीर्महतोगणस्यराजाव्रातस्यप्रथमोबभूव तस्मैकृणोमिनधनारुणध्मिदशाहंप्राचीस्तदृतंवदामि ५६
यः।वः।सेनाःनीः।महतः।गणस्य।राजा।व्रातस्य।प्रथमः।बभूव तस्मै।कृणोमि।न।धना।रुणध्मि।दश।अहं।प्राचीः।तत्।ऋ
तं।वदामि इनोराजन्नरतिःसमिद्धोरौद्रोदक्षायसुषुमांअदर्शि विकिद्भाति भासावृहतासिक्नीमेतिरुशतीमपाजन् ५७
इनः।राजन्।अरतिः।संःइद्धः।रौद्रः।दक्षाय।सुषुःमान्।अदर्शि।चिकित्।विभाति।भासा।वृहता।असिक्नीं।एति।रुशतीं।अप
ऽअजन्कृस्नांपदेनीमभिवर्पसाभूज्जनयन्योषांवृहतःपितुर्जां ऊर्ध्वंभानुंसूर्यस्यस्तभायन्दिवोवसुभिररतिर्विभाति ५८
कृस्नां।पत।रानी।अभि।वर्पसा।भूत्।जनयन् योषां।वृहतः।पितुः।जां।ऊर्ध्वं।भानुं।सूर्यस्य।स्तभायन्।दिवः।वसुःभिः।अरतिः।वि

रूपेणतकवचेनेवनदाच्छादकेनयोगबलेन अभ्यभूत् तिरोहितोऽभवत् किंभूतः वृहतःब्रह्मणःसंकल्पादेवस्पर्धःयोषामन्यांछिन्नयंछायासीतांजन
यन् पितुः रामस्यजांजायामिवजायांतदानींगृहीत्वा अरतिरावणःऊर्ध्वआकाशमार्गेसूर्यस्यदिवःद्युसंबंधिनोदेवनागणस्यचवसुभिर्देवता
विशेषैःसहतेषासर्वेषांभानुंकरंहस्तमितियावत् भापनत्तभयत्तं भयतविभाति।रावणोनआकाशमार्गेणानीयमानांसीतांरावणाद्धेतुं
कोपिप्रभुर्नाभवदितिसर्थः यसंस्पृह याप्रीतिंमारीचोदभः रावणःकामप्रकृतौसीतांप्रत्यांदेभोन्मुखतया परोक्षमपरोक्षंचबोधरामलक्ष्मणावत्यं
दूरेकुर्वन्कामोजहार अग्निःसनुतस्याःसात्विकरूपंगोपितवानदस्यार्थः भद्राभद्रपयस्यनिमंत्रिभिःसीतांरामायसमर्पितवानितिदर्शनात् ॥

विषय ^

मंत्रामापद्य सईमितिसः त्वदाशेरामसमदः ईशानांमीतांनिमिनीकृत्य आजौराक्षसे महसंग्रामे अस्यन वाणानप्राक्षिपन तत्रदृष्टांतः वृषानपेनमिति
२५ मथ्यामहोक्षः क्रोधाविष्टः फनंविधुरवनासिकेनफूत्कारंकुर्वन अस्यान्निनहन तत्रहेतुः दभ्रचेताः स्थूलबुद्धिः आइतिसमत्यर्थोनिपातः स्मत
अस्मत। परापरोक्षेरोन। अपगतोदारहृतैनिप्रत्यक्षेष्वित्यस्यानहिमघाववनिहतंस्यादितिभावः ततः किंचकारेत्याह सरदितिदक्षिणादक्षिणा
२ प्रदेशापदानपथ्याश्वादीनांपदमन्विष्यन्तभूमौतथापदिवसरनसरन्नीर्थइतस्ततोगच्छनपरावक्रपराहोभिभूतः शोकेनेत्यर्थः ताः प्रसिस्वः
एषान्यः एष्टुंतंनयंतिइष्टंप्रापयंतितेएषान्यः शुभाशुभफलसूचकाः पक्षिजातयः मामांनअनुगृहीतवंतः सीताप्राप्तिसूचकंशकुनमपितत्रा
पतइतिअंतस्तंशोकंकृतवानित्यर्थः पक्षेश्वर्योकिनाविकलोबोधः दक्षिणोनकृजुनाथममार्गेणाश्वस्याप्राप्तिंवोमुद्यापकामपतइतिछायार्थः
सईं वृषानपेनमस्यदाजौस्मदापरैदपदभ्रचेताः सरत्सदानदक्षिणापरावर्तुः तानुमेएशान्योजगृभ्रे ४९ सः। ई। वृषा। न। पे
ने। अस्यत्। आजौ। स्मत्। आ। परा। एत्। अप। दभ्रचेताः सरत्। पदा। न। दक्षिणा। परा। वर्क्। न। ताः। नु। मे। एशान्यः। जगृभ्रे। वि
धुंदद्राणंसमनेवहूनांयुवानंसंतंपलितोजगार देवस्यपश्यकाव्यंमहित्वाद्यामममारसह्यः समान ५०
विऽधुं। दद्राणं। समने। वहूनां। युवानं। संतं। पलितः। जगार देवस्य। पश्य। काव्यं। महिऽत्वा। अद्य। ममार। सः। ह्यः। सं। आन। ५०
अपंमंत्रोमध्यापत्कतीयः ४९ विधुमिति समनेसंग्रामेविधुंवहूनांशूराणांविधुननकारंदद्राणंद्रावणकांयुवानमपिसंतंरावणंसीमांहर्तारंप
लितोवृद्धोपिअग्निमंमंत्रादरुणापुत्रंः सुपर्णाइतिविज्ञापयेत् तेनजटायुनामापक्षीजगारनिगीर्णवान नहिंसितवानः समीहितंनेत्याह देवस्ये
ति देवस्यसर्वानराक्षसानजिगीषमाणस्येंद्रस्यकाव्यंक्रांतदर्शित्वंपश्य। यद्यपिवराविणोवध्यत्ते नहिंद्रतरेषांराक्षसांक्षयोनभविताद्वृत्तरावणामो
निवृत्तोभवेत् तदर्थंमीत्यः पूर्वेद्युः समानसम्यगचेष्टनरावणाभिभवंकृतवानसः अद्यपरेद्युः समाराक्षसक्षपार्थंजटायोरपिमरणंदेवेंद्रेणोवसंपा
दितमित्यर्थः पक्षेमनोदशरथस्यस्ततापशामकत्वानविवेकजठयुः ततस्त्वामोपिपश्वांहरंतंकामेननिरोद्धुंशशाकप्रत्युतस्वयमेवतपद्धत्यर्थः ५० २२५

२

शाक्मनेति ५० सुपर्णोजयत्पुर्यश्चिकेतयतत्सत्यवान् अहंरावर्णाहत्वारामायहीनंदास्यामीतितत्संमित सत्यमेवननुमोघंनतिष्फलंमजस्यापिस
धोःसंकल्पोःस्यथातभवतीत्यर्थः।अत्रःस्पार्हस्पृहणीयंवसुमतीनारमंधनंगामोगावांहत्वाजितांजेष्यति उतदाताअपिचरक्षोवनस्पछिना कीदृशः
सुपर्णःशाक्मनाशक्तोसनेनेत्सुसाहेनयुक्तःशाकःशक्तिमान्।अरुणोरामिरागवान्।अहतापुत्रत्वाद्धा अरुणः महःमहान्सनात्सर्वदाअनील
अनिकेतःमहायोगीत्यर्थः पक्षपक्षेविवेकेनदृष्टं।ततश्चेवावसरेप्रसिधोधःसमर्थइतिभावःसुपर्णोदूरगामी ५१ कथंतत्संकल्पःसत्योभूदतआ
ह एभिर्ददइति एभिःदेवैर्वृष्ण्यावर्षणशीलानांपमूनांचिन्हानिलांगूलवलचतुष्पादवानिलादीनिपौंस्यानिपुंसांमानुषाणांमिमानिचिन्हानि
हस्तादापिलत्रिकोपवेशलादीनियानेरेषुदृशनिआददेआददेरेअत्रानिराकलमार्षंयेभिःयैरूपानेर्भिर्वैर्सुग्रीवचोउक्तःवालिहपीवत्रहत्या
शाक्मनाशाकोअरुणःसुपर्णआयोमहःशूरःसनादनीलः यश्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता ५१
शाक्मना।शाकः।अरुणः।सुऽपर्णः।आ।यः।महः।शूरः।सनात्।अनीलः।यत्।चिकेत।सत्यं।इत्।तत्।न।मोघं।वसु।स्पार्हं
उत।जेता।उत।दाता।एभिर्ददेवृष्ण्यापौंस्यानियेभिरौक्षद्वृत्रहत्यायवज्री येकर्मणःक्रियमाणस्यमन्हऋतेकर्ममुदजायं
तदेवाः ५२ आ।एभिः।ददे।वृष्ण्या।पौंस्यानि।येभिः।औक्षत्।वृत्रहत्याय।वज्री।ये।कर्मणः।क्रियमाणस्य।मन्हा।ऋते
यद्वृहत्यायमरणाय औक्षत्सेनःसेकंकृत्वानकपिभिर्वलविजनांप्राप्यकनिष्ठभ्रातुर्भार्यांदुहितकल्पांग्ऋतेऽकर्म।उत्।अजायंत।देवाः ५२
त्वावालीक्षमलंप्रापेत्यर्थः येदेवाःऋतेकर्मवानरयोनिप्रापकंदुर्णतंविनायिक्रियमाणस्यकरिष्यमाणस्यसेतुबंधनराक्षसवधादिःकर्मणःमन्हा
माहात्म्येनउदजायंतवानरहेरूपेणमहत्कर्मकर्तुमाविर्भूताइत्यर्थः नैरेवसहायैर्जटायुसंकल्पंरामःसाधितवानितिभावः पक्षेबोधसहायाःस्रो
त्रेंद्रियादयःध्यानार्थमंतर्मुखाःवेदांतश्रवणाद्यर्थंवहिर्मुखाश्चनिज्ञानचिन्हानिधार्यतितत्राविमहानपिवहिर्मुखत्वेनप्रणयतिअतोंतर्मुखे
नयेवसर्वदास्थेयमित्यर्थः अस्मिन्पक्षेऋतेत्रतेकर्मब्रह्मक्रियमाणस्यकर्मणोयोगोधर्मस्यमाहात्म्येनदेवाःसाधकाःउदजायंतब्रह्मभावं

मंत्ररामायण सुग्रीवसख्यात्प्राक्कबंधवधमाह नीचीनवारमिति यो विश्वस्य भुवनस्य राजा रोदसी अंतरिक्षं च प्रससर्ज स नीचीनवारं अधोद्वारं वक्षोमुखं
२६ कबंधं नाम राक्षसं वरुणो वरुणवान्भूत्वा तेन कबंधेन भूम भूमिं उनत्ति आर्द्रीकरोति तस्य रक्तेन सिंचति भावः वृष्टिर्यवं न यवमिव सार्द्रीकरोति दृष्टां
२६ तः इति कबंधवधप्रदर्शने ५३ वानरीभूतैर्देवैः सह रामस्य सख्यप्रसंगमाह भीतायेति अत्रेदं पुराणं गतेऽरिष्यपाख्यापर्वते जांबवान्ब्रह्मणोंऽश
ऋक्षराजे ज्ञातिभिर्निरस्तं स्वराज्यप्राप्तुं तपश्चकार तं चद्दौ युवानौ वागास्वा च तु आवाभ्यां मस्याप्यतस्त्वं जेष्यसीति स पुनस्तपोऽर्थे शापवल्ल
हितं ददानु कामो यावत् किंचिद्विवक्षति तावदेतावंतर्हितौ तावेव पुनस्त्रेतायुगे सुग्रीवसहितः संददर्श तदानीं दृष्टपूर्वौ प्रत्यभिज्ञाय सुग्रीवमु

नीचीनवारं वरुणः कबंधं प्रससर्ज रोदसी अंतरिक्षं तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ५३ नीचीनऽ
वारं। वरुणः। कबंधं। प्र। ससर्ज। रोदसी इति। अंतरिक्षं। तेन। विश्वस्य। भुवनस्य। राजा। यवं। न। वृष्टिः। वि। उनत्ति। भूम ५३
भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ५४ भीताय। नाधमानाय। ऋषये।
सप्तऽवध्रये मायाभिः। अश्विना। युवं। वृक्षं। सं। च। वि। च। अचथः ६ ॥

प्रदिदेश एताभ्यां सख्यं कुरु तेन त्वत्कार्यं साधयितुं क्षमाविति ततः सुग्रीवो हनुमद्द्वारा रामेण सह सख्यं चकार ज्येष्ठभ्रातुः राज्येन हृतानस्वदा
रांश्च छन्नत्रजांबवान् आर्तो भक्तः सुग्रीवस्तत्सचिवो हनुमांस्ते निष्कामः एतेषां क्रमेण रूपाण्याह ५३ भीतायेति भीताय ज्ञातिभ्यः यतः नाध
मानाय उपतमाय भूतपूर्वं गत्या ब्रह्मणो सर्वमंत्रद्रष्टे सप्तवध्रये वध्रिश्चर्मरज्जुः सप्तसंख्याः त्वगसृङ्मांसमज्जास्थिमेदःशुक्रसंज्ञा धातवस्त एव
वध्रिरूपाणि बंधनानि यस्य तस्मै सप्तवध्रये पार्थिवपशुदेहप्राप्ताय मत्यं मदनुग्रहाय तत्पर्थीः भो अश्विना अश्विकुमारौ वदति रमणीयौ तद्वी
रौ याधिकौ वा सत्त्रां तन्यामिति ५४

रामा
२६

मापाभिर्मायाकृतेनमानुषवेषेणापुवंयुवांवृक्षंमंदाश्रितंतयंस्थानंममवर्यः समागतौ च० अनंतरमप्यनुग्रहंकृत्वाप्यवर्यः विगतौवस्तुदिसे
वअदर्शनंगतौअपंमंत्रः सकाममक्तानांगतिर्लिंगेनभवतीतिप्रकाशयनितथाविधप्रजांववांनियोगपत्वादुपन्यस्तः पद्माप्रर्षिपर्वीनप्राणा
ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमनोभूतत्वमः कामकर्मात्मकेनसर्वेवस्थाः कृक्षवानरात्मविधिनिषेधानधिकारिणाः किमपमारोनकर्माणानवध्नंत
इतितेसमवध्नपः यथापिसंयोगाविप्रयोगांताइतिन्यायेनतत्मवर्यइत्येववक्तव्यंलोकत्तः परमार्थतोपिसत्कृद्भिमानोत्येपइतिश्रुतिः। सतिं
कृष्णस्यात्मनोवियोगासंभवस्तथापिजांववतः कामग्रस्तत्वाज्ज्ञानमपिदर्शनंतंनकृतंतामनयदितिज्ञापनार्थंमवर्यइति। अनएवा

देहिमेददामितेनिमेधेहिनिनेदधे निहारमिच्चिमेहरनिहारंनिहरामिते ५५

दे।हि।मे।ददा।मि।ते।नि।मे।धेहि।नि।ते।दधे निहारा।इत।नि।मे।हर।निहारं।नि।हरामि।ते ५५ एवाहिलामनु
यायानयंतमघाविप्रेभ्योददतंमृणोमि किंतेब्रह्माणोगृहते मखायोयेलायानिदधुः काममिंद्र ५६ एवाहि
त्वा।कृतु।ऽया।यानयंत।मघा।विप्रेभ्यः।ददतं।मृणोमि किं।ते।ब्रह्माणः।गृहते।मखायः।ये।त्वा।या।नि।दधुः।काम

मावतारेपिभगवान्जांववतोजामातत्वंगीयकार एकपत्नीव्रतव्याजेनकिंतुकृष्णावेरविलंबेनेतिसमर्पते ५५ सुग्रीवकृपूर्वंस्वार्थेः प
श्चाद्राघवमित्यक्रमेणाभजमानः प्राकृतः तत्स्वरूपमाह देहिमइति। मेमत्वंपूर्वेदेहिपश्चादहंतेतुभ्यंददामि तथामेमदर्थंनिधेहिअहम
पितेनिदधइतिपूर्ववत् तथानिहारंप्रपरागीयंद्रव्यंमेमत्यंइतराघपूर्वंहरप्राप पश्चादहंतेतुभ्यंनिहरामिप्रापयामीतिमत्सद्भाराराघंप्राप्यितोरा
मःसुग्रीवंपूर्वं मनुगत्यपश्चाजातः स्वकार्यसिद्धिमकामयतेत्यर्थः ५५ एवंसकामोजांववत्सुग्रीवावनुरत्यनिष्कामेहनुमत्यनुग्रहंचिकीर्षुणामं
हनुमानाह एवाहीति राघरावंशाद्वृष्टीत्याहितिष्ठितंत्वाकृतुथाकालेकालेयानयंतंअंतर्यामिनयापत्नादेविषयपलेकाथेतंनम्फलभूता
निमघामघानिधनानिचविप्रेभ्यःप्रत्याववध्यः ददतमृणोमिपरंतुकिंकथंतेत्वत्संबंधिनोब्राह्मणाामाहृषाः गृहतेगृण्हते अपितुदीयमानमपि

मंत्रामायण
२७
27

देहिमेददामित्तइतिवदतः सुग्रीवस्यकार्यंवालिवधाख्यंयेभिःसहहत्वाहत्वापवद्भीनिसूचितंपूर्वमेवकल्याणमः स्वकार्यंचिंतयंतिकथादिवानामि

त्यादिना ५६ कथादिवानामिति कथाकेनप्रकारेणाश्रृण्वतांमहाकामाकर्णयतांवानरहपाणांमध्येकतमस्यनामथ्यनामहस्मुमंतुशो

भननयावक्ष्यंमनामहेजानीमहे यामनिमीनाप्रवत्स्यंगमनेविषयेकोनोऽस्मानमलानिमुखयेतकतमोयानोस्माकंमयः सुखंकानकु

र्यात् कतमोवाऊतीअस्मदीयंविभूतिंसीतास्व्यांश्रियंअभ्यावर्तीति अभ्यानयतितंनजानीमहइतिभावः ५७ ऋतूयंतीति ऋतवः सा

कथादेवानांकतमस्ययामनिसुमंतुनामश्रृण्वतांमनामहे कोमलातिकतमोनोमयस्करत्कतमऊतीअभ्यावर्त

ति ५७ कथा।देवानां।कतमस्य।यामनि।सुमंतु।नाम।श्रृण्वतां।मनामहे कः।मलाति।कतमः।नः।मयः।करत्।

कतमः।ऊती।अभि।आ।ववर्तति।ऋतूयंतिऋतवोहृत्सुधीतयोवेनंतिवेनाः पतयंत्यादिशः नमर्डितारविद्यतेअन्य

रात्मोदेवेषुमेअधिकामाअयंसत ५८ ऋतुःयंति।ऋतवः।हृत्सु।धीतयः।वेनंति।वेनाः पतयंति।आ।दिशः।न।म

र्डिता।विद्यते।अन्यः।रात्मः।देवेषु।मे।अधिकामाः।अयं

त्सतसंकल्याइत्सर्थः ऋतूयंतिक्रियामात्मनःइच्छंतिअस्मत्सेवांक

र्तुमिच्छंतिहृत्सुधीतयः हृदयेषुधीमंतःवेनंतिशोभंतेवेनाःकमनीयाःआसमंतात्दिशःपतयंतिगच्छंति रात्मोदेवेभ्योन्योममर्डितासुख

यितानविद्यतेममकामाःमनोरथाःदेवेषुराणुअयंसत अपूर्यतइत्यादिचिंतयित्वावानराश्चनिवदंति ५८

रम
२७

तेनोइति तेनोऽर्वन्तः शीघ्रगमनयोवाजिनोवानराः नोस्माकं हवं आह्वानं शृण्वंतु कीदृशाः हवनश्रुतः हवनंशृण्वंतितथा विश्वे सर्वे मितद्रवः परिमितगतयः येत्मना आत्मना सहस्रसाः सहस्रैः संमितास्सुधनाः संभक्ताः मेधसाता विवर्यद्रिइव महे युसंग्रामे मुमहः महतीं पंथ्नं प्रापुः रयिं जभ्रिरे ह्वनवंतः पतिव्रतादिजड्वत्वभूतमिति भावः ५९ प्रवोवायुमिति भोदेवाः वस्युष्माकं मध्येवायुं वायुपुत्रं रथयुजं देहधयं पुरंधिं पुरःधीपत इति पुरः स्तोमेभिः स्तोत्राः कृणुध्वं सत्याप सविकार्याय पूषणांपोषकं सत्कार्यार्थिमिमं सत्कवध्व मित्यर्थः हि यतः तेनो मातः सवितुर्दे

तेनोअर्वन्तोहवनश्रुतो हवंविश्वेशृण्वंतुवाजिनोमितद्रवः सहस्रसामेधसाताविवत्मना महोयेधनंसमिथेषुजभ्रिरे ५९
ते। नः। अर्वन्तः। हवनऽश्रुतः। हवं। विश्वे। शृण्वंतु। वाजिनः। मितऽद्रवः। सहस्रऽसाः। मेधसाताऽइव। त्मना। महः। ये। धनं। समिऽथे
षु। जभ्रिरे ५९ प्रवोवायुं रथयुजंपुरंधिंस्तोमैः कृणुध्वंसख्यायपूषणं। हि देवस्य सवितुः सवीमनि। क्रतुं सचंते सचि
तः सचेतसः ६० प्रावः। वायुं। रथऽयुजं। पुरंऽधिं। स्तोमैः। कृणुध्वं। सख्याय। पूषणं। ते। हि। देवस्य। सवितुः। सवीमनि। क्रतुं। स
चंते। सऽचितः। सऽचेतसः ६० अपश्यमस्य महतोमहित्वममर्त्यस्यमर्त्यासुविक्षु नानाहनूविभृते संभरेते असिन्वती बप्स
ती भूर्यत्तः ६१ अपश्यं। अस्य। महतः। महिऽत्वं। अमर्त्यस्य। मर्त्यासु। विक्षु। नाना। हनूइति। विभृतेइतिविऽभृते। संभरेते इति संऽभरेते इति। असि
न्वतीइति। बप्सतीइति। भूरि। अत्तः
वस्य सवीमनि प्रसवे लोके क्रतुं संकल्पं सचंते संपादयंति सचितः चेतनस्य पुत्रः सचेतसः सहृदयस्य सज्जनस्य तः सु
हृदयकार्य प्रवर्तयंतीत्यर्थः ६० त्रिःसप्तसहस्रा अपमंत्रोऽग्निर्ग्याख्यानः। एवमाज्ञस्तस्य हनुमतोरूपंवर्णयति। अपश्यमस्येति अस्य महतो अम
र्त्यस्य महित्वं। माहात्म्यं अपश्यं। दृष्टवानस्मि। मर्त्यासु विक्षु मर्त्यलोके रावणस्य समुद्रक्रामतो रूपं दृष्टवानस्मि तथास्य हनू मुखे फलकेनानाप
थक् विभृते विलक्षणे यथाहं समुखे चापश्यमित्यर्थः तेरावहनूसंभरेते संहरते विश्वस्य संहारं कुरुतः असिन्वती अवधनती अन्योन्यमस्पृशंतीव

सतीललमानेभूरिबहुलंअत्तःभक्षयतःप्रख्यासनेगैनेवत
वेमस्योदरेप्रविशतीनितुहन्वोर्मेलनेनेतिभावः ६१

मंत्ररामायण ६१ गुहाशिरइति अस्यशिरोगुहायां निहितं वानररूपत्वाच्छिरोः स्वल्पास्यमित्यर्थः तथा अक्षाणीऋधक्कृतलेनिहिते गाभीरइत्यर्थः अमिन्वन्मु
२८ खफलकेअवघ्नन् असंयोजयन्निववनानिजलानिवनस्थानिवा जिह्वयैवानिदीर्घीकृतया अत्तिभक्षयति अस्मैअत्राणिअमत्राणिवा
२४ लोपश्छांदसः भोजनपात्राणि अन्नपूर्णानिषड्भिःत्वैः संभरंतिदेवाः सीतान्वेषणार्थंप्रस्थानंसर्वंगहरंतिभरंतिइत्यर्थः विक्षुप्रजासुअधिउपरि
स्थिताः गंधर्वादयः नमस्कारेणानिमित्तेनउत्तानहस्तावद्धांजलयोभरंतीतिसंबंधः ६२ प्रमातुरिति यथापुष्पाघन्वेषणायरः कुमारोवी

गुहाशिरोनिहितमृधगक्षीअमिन्वंनत्तिजिह्वयावनानि अत्राण्यस्मैषड्भिःसंभरंत्युत्तानहस्तानमसाधिविक्षु ६२
गुहा। शिरः। निऽहितं। ऋधक्। अक्षीइति। अमिन्वन्। अत्ति। जिह्वया। वनानि। अत्राणि। अस्मै। षट्ऽभिः। सं। भरंति। उ
वि+ त्तान। हस्ताः। नमसा। अधि। विक्षु प्रमातुः प्रतरंगुह्यमिच्छन्कुमारोनवीरुधःसर्पदुर्वीः ससंनपक्कमविदच्छुचंतंरिरिह्वां
संरिपउपस्थेअंतः ६२ प्रऽमातुः। प्रऽतरं। गुह्यं। इच्छन्। कुमारः। न। वीरुधः। सर्पत्। उर्वीः। ससं। न। पक्कं। अविदत्। शुचंतं
रिरिह्वांसं। रिपः। उपऽस्थे। अंतरिति ६२

रुधः ओषधीः सर्पत्ति यथाहनूमानमातुः सीतायाः सकाशात्प्रकृष्टंतरंगुह्यंगुप्तसंदेशंइच्छन्उर्वीः भूप्रदेशान्प्रसर्पन् ससंनससस्यक्षेत्रेपक्कमिव
नेसुभयत्रोपमार्थीयन्त्वहसांडुरमित्यर्थः यतः शुचंतंशोचंतंसीतयाविग्रहमविंदत् [illegible] शोकेनलिंगेनपक्कक्षेत्रच्छायामयाचज्ञातवान् रिरिह्वांसं
लेलिहानंरावणांग्रस्तितुमित्यर्थः नरीपः पृथिव्याःअंतर्मध्येउपस्थेप्रस्थाने स्थितमितिशेषः ६३ राम
२८

प्रमातुरित्युनरमंत्रेप्रकर्षेण गीतीमातुर्मुत्पमिछत्रिनि लिंगात्पनुपुहाशिरइत्यादिलिंगाच्चसीतान्वेषणार्थंसमुद्रंतर्तुकामस्यहनुमतएवे
तद्रूपंवर्णितइतिसत्ददृपैरेवज्ञेयं।एवंरूपस्यहनुमतः सीतादर्शनंसीताहनुमतोः संवादादिकंचवर्णितेइषुर्नधन्वनित्यादिनाभूयसाप्रबंधे
नतत्रेदंदशार्चंसूक्तंसोमरूपीविष्णुर्देवता इषुरितिइषुर्बाणोनशब्दउपमार्थेयस्याधन्वनधनुषिप्रतिधीयतेसंयोज्यतेएवंमतिर्मेधावी।म
ति शब्दस्यमेधाविनामसुपाठात्मेधावीहनुमानपिप्रतिधीयतेप्रेर्यतेगगनमार्गेणसीताहर्पलक्ष्यंप्रापयितुमितिभावः।सचप्रतिहि

इषुर्नधन्वन्प्रतिधीयतेमतिर्वत्सोनमातुरुपसर्ज्यूधनि उरुधारेवदुहेअग्रआयत्यस्यव्रतेष्वपिसोमइष्यते ६७
इषुः।न।धन्वन्।प्रति।धीयते।मतिः।वत्सः।न।मातुः।उप।सर्जि।ऊधनि उरुधाराःऽइव।दुहे।अग्रे।आऽयती।अस्य।व्रतेषु
त ।।अपि।सोम।इष्यते ।।

तोऊधनिगोःक्षीराशयेवत्सोवत्सम्पाभिमुखमुपसर्पति।गौरिवउरुधारास्थूलपयःप्रसधारयादुहेदुग्धेतंदृष्ट्वा
याकेनाप्याप्यितवतीननुसतीमतिसुंदरीचसीतामुपसर्पतोस्यचित्तविकारःकथंनासीदित्यतआह अस्यव्रतेष्विति अस्यरुद्रस्यव्रतेषुब्रह्मच
र्यादिषुप्राप्तेष्वपिसोमः सोमयागादिकंकर्मयद्वाइष्यतेकर्मभिः मुख्यचित्तस्यवैराग्यवतः कामविकारशंकैवनासीदित्यर्थः ६८

६४ उपोउपेवसमीपेपारावमतिर्मेधावीहनुमानप्रथमेनेसंपुष्यते।नेनचमानुः करोमिधुमधुरं अमनननुल्यंवाक्यं न पत्सतिवलीरामीलक्ष्मणाम्य
महावलः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणानुपालितः दूतोहंकोसलेंद्रस्यराघवस्यमहात्मनइत्यादिकंसिच्यतेष्वामजेन तम्यवनांहनुमतिजात
विस्त्रंभांमानरंमंदूराजनीवाग्देवताअंतरासतनिमध्येमुविस्थिताचोदनेवक्तुंप्रेरयतिमंदूराजनीशब्दोवाङ्मासमुपरिनः भाष्येनुमरकारस्यप्र

उपोमतिः पृच्यतेसिच्यतेमधुमंद्राजनीचोदनेअंतरासनि पवमानःसंततिः प्रघ्नतामिवमधुमान्द्रप्सः [illegible]
[illegible]परियारमर्षति ६५ उपो इति।मतिः।पृच्यते।सिच्यते।मधु।मंद्रःअजनी।चोदने।अंतःआसनि पवमानःसंऽततिः
प्रघ्नतां।इव।मधुऽमान।द्रप्सः परि।वारं।अर्षति ॥

रपित्रीसोमस्यधारेतिव्याख्यातं वाग्देवतयाप्रेरितासायदूक्तिनदाह पवमानइतिपुनातिशोधयतीतिपवमानः पवमानोमदन्वेषको
विमुःराकोपिप्र॰ घ्नतांप्रकर्षेणगोनिघ्नतांकालाग्निरुद्राणांसंततिर्निविडतरः सुमुद्रायइवद्रप्सवद्दुक्तिस्याराघवस्यपक्षाः सुद्दूसादेशः
परिवारंअर्षतिसमुद्रायंगच्छतिप्रश्नार्थेलेट् रावणांसपरिवारंभस्मीकर्तुंकिमर्घ्यतीतिपप्रच्छेसर्थः कीदृशःपवमानःमधुमान ६५

६५ सिच्छेनेमध्विस्थेनमंत्रदृष्टांनरश्मेनमंत्रेणाविष्टणोति सम्राजइति येसम्राजश्चक्रवर्तिनः सुवृधः सुतरांवृद्धिमंतः यज्ञंविश्वामित्रस्य आय
त॰ युः आगवंतः अपरिह्वृताअकुटिलाः दिविपरशुरामीयेस्वर्गलोकेक्षयंनाशंदधिरेधृतवंतः एवंविश्वामित्रस्ययज्ञंगतंपरशुरामंलोकभंगंचा
भिज्ञानमुक्ता स्वस्यसम्राड्समृद्धिलमाह तानिति तानस्त्रीराममहाख्यानआदित्यानआदित्यवंशजानआविद्धसुपसर्गद्वयसंबंधान
वामइत्यस्यावृत्तिः उपासितस्तुतमेकवचनेलिटिअभ्यासस्यलोपभावः तानआउपासनेषांसमीपेवासंकृतवानस्मिनमसानमस्कारेण

सम्राजोयेसुवृधोयज्ञमाययुरपरिह्वृतादधिरेदिविक्षयं तांऽआविवासनमसासुवृक्तिभिर्महोआदित्यांऽअदि
तिंस्वस्तये ६६ संऽराजः। ये। सुऽवृधः। यज्ञं। आऽययुः। अपरिऽह्वृताः। दधिरे। दिवि। क्षयं। तान्। आ। विवास। नमसा। सु
वृक्तिऽभिः महः आदित्यान् अदितिं। स्वस्तये ॥

दासेनेत्यर्थः सुवृक्तिभिः सुतरांवृक्तयोवृजिनानिमहांतिसंकटानितैर्हेतुभिः अदितिंइयंवाअदितिरितिश्रुतेः पृथ्वीं नंजित्वाउद्दिश्यस्वस्तयेक
ल्याणायस्वभर्त्रासहसंगमयितुमित्यर्थः विवासप्रवासमपिकृतवानस्मि। अहंगोमासंकृतवनेनयायोन्यथापिवाकंनिनिवत्सरस्यापेनध
ना अर्थप्राधान्यात्महातानआविवासेत्यस्यनानामाचविवासंकृतवानस्मीत्यर्थः रामबाणोहत्वामुपागतोस्मीत्यर्थः यद्येवविष्णुभक्तोहंपन्ना
दीनामनित्यफलत्वंज्ञात्वामुक्त्यर्थोयोहामिनीमुक्त्यांत्वांप्राप्तोस्मीत्यर्थः अक्षराणांपिनयैवयोज्यः ६६ ॥ ६६ ॥ ६६ ॥

मं० रा० प०
३०
30

६६ एवं पवमानः संतनि निर्णिक्त्वा हिनास्त्वष्टिमिन्द्रमानुग्रहं स्पृहणीयस्य सुखमंतं मंत्रदृष्टिमनाहसीत। अव्ये वधूयुरिति अव्ये अविमयी रोमवलानस्यां
योग्ये कर्मे अव्यं मेष्युनं तस्मिन् अव्ये निमित्ते वधूयुः। वध्वा पुत्रभार्यया सह मीतिमिष्टो भवतीति वधूयुः दुष्टकामुकोपि एवं त्वचि परि पव
ते सुपुत्रतिमदग्रास्या पांडुरी भवती। सम्यंगतः अदितेः अदितिर्भीनां मां प्राप्य ऋतं सत्यं ब्रह्मचर्य रातिप्रामोतीति यतन्नस्मै ऋतं यते एवं रात्रां
यतस्परिजनः नप्तीः नपतति स्वर्गादिति नप्तयः उर्वश्याद्याः स्त्रियः श्रथ्नीते शिथिलाः करोति बलादाहरतीति या अभाप्यमानं एवरात्रां चिकि

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते हरिरक्रान्यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ६७
अव्ये। वधूऽयुः। पवते। परि। त्वचि। श्रथ्नीते। नप्तीः। अदितेः। ऋतम्। यते हरिः। अक्रान्। यजतः। सम्ऽयतः। मदः। नृम्णा। शिशानः।
॥ महिषः। न। शोभते ६७

त्सनु मानीता अप्सरंभाद्यप्सरसो निरोधं नर्त्ययज्ञानान्तता भवन्ती तस्यार्थः ननु ईदृशोपि बलान्नीतां कुतो न
वामयतइत्यत आह हरिरिति हरिः सोमाख्यो निपाधिष्ठाता अक्रान् एनं आक्रान्तवान् यजतः संगतिकर्त्तेन्द्राय राज्ञादीन अतो वनेषां मदः संयतो नु
गृहीतः अन्यथा पांडुवन्म राज्ञा भयमपि त्यक्त्वा ते परदारानाक्रमेयुः। अतो वनं नृम्णा कामबलेन शिशानो दीप्यमानो महिषो महान् एवं गोनशो
भते न पुनः कृशो एव भवति ६७ ॥

राम
३०

६७ पूर्वोक्तमेवविवृणोति उक्षेति उक्षेवोक्षाः रेतः सेचनकामः इमानि आत्मानं हिनस्ति अन्यत्रारमणान् यतो धेनव इव धेनवः आगताः दिव्यस्त्रि
यः प्रतियंति प्रायत्स्यगच्छंति तावनिर्वदेवस्य धर्मस्य देवीर्देवांगनाः निष्कृतिं प्रानणं उपयंति एवमाकृतो धर्मे तस्मै दिव्यांगनाः समर्प्यंत इत्यर्थो
गा´ भूतनष्ठितस्य भोगपर्यंतं व्यापारोहि तावत्कृतस्व दोषान्नभोगभागभूत् देवदत्तम पितुत्वं अधर्माधिक्यान्न प्रसतीति भावः अतीति अर्जुनं कस्मा
वनारे अर्जुन वृक्षनां प्राप्तं यानलकूवरं भाविवत्या भूतवत्या वार्जुनशब्दवाच्यं अव्ययं अवीरा इति मनसा गच्छतीत्यस्य पर्यं भासंभोगार्थि

उक्षा इमानि प्रतियंति धेनवो देवस्य देवीः उपयंति निष्कृतं अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमलं कृतं नितंक परिसोमो अव्यत
६८ उक्षा। इमानि। प्रति। यंति। धेनवः। देवस्य। देवीः। उपयंति। निःऽकृतं अति। अक्रमीत्। अर्जुनं। वारं। अव्ययं। अलं
ना। निक्तं। परि। सोमः। अव्यत ६८

नेवारं वालं स्वपुत्रं असक्रमीत् वधूयुः रंभायाः आक्रमणात् अतिक्रांतवान् अनेन शासोमरणाभयात् तीजां वलाड्ढोकुमिच्छति ननु पंडुव
न्नरणाभयमप्यतिकामुकत्वात् कुतोनत्यजतीत्यत आह अलंकमिति अनतिसनतं गच्छतीत्यक्तो निस्यप्रवासी परिव्राट् शब्दद्वाच्ये परिव्राज
मिव निर्णिक्तम् तं विषये दृष्ट्वा ब्रह्मचर्येण तं सोमस्त्रिनाधिष्ठाना सकलप्रक्षसंहारमिच्छन् परिपरितः निकप्रभवानकामान् अव्यत आरक्ष
त्। अनोपमानस्पृष्टवान् परिस्पृशेन हि नलकूवरशापेन सधो नष्टे पदिस्यान्नमुक्तिहका ६८

६८ अथाहदृष्टपूर्वेमांलंकयंज्ञानवानितिप्रश्नमिकृतीसीतामालक्ष्यहनुमानाह अमत्केनेति अप्रकृतोहरिर्वानरोरामदूतो अमत्केनअसंमार्जितेनमलिने
नरुशामाकनकतंतुसमलामलाद्वदीप्यमानेनवाससावस्त्रेणाविवियोगिनीचिन्हेनपरिम्यनर्यवेष्टयन्‌ज्ञानवानिसर्थः कीदृशोनिर्णिजानःशोधयन्
सीतामन्वेषयन्निसर्थः दिवःसुरयस्यपृष्टमिवपृष्टंउच्चस्थानंपदपेक्षया ऽन्यन्महदानंदस्थानंभर्तुर्नास्तिसर्वेषामानंदानामुपस्थाणकायनमितिषु
तेः नादृशंरामस्यकलत्रंलीनमस्मयंनभोऽ व्याकृतंआकाशंःशक्तिर्मायेतिपर्यायाः तन्मयंपरिम्यनेतिसंबंधःपुनर्निर्णिजेकंटकनिरसनेवृसो
उशोधनायचम्वोःवानरराक्षससेनयोर्वर्हणानिवर्हणायभस्मीभावायउपस्तरणोमिवकृतनकृतवान्परमेश्वरअडभावश्छांदसः ।पथाश्ववदान

अमत्केनरुशनावाससाहरिरमर्त्योनिर्णिजानःपरिव्यन दिवस्पृष्ठंवर्हणानिर्णिजेकृतोपस्तरणंचम्वोर्नभस्मयं ६९
अमत्केन।रुशता।वाससा।हरिः।अमर्त्यः।निः।ऽनिजानः।परि।व्यन दिवः।पृष्ठं।वर्हणा।निः।ऽनिजे।कृत।उपःस्तरणं।चम्वोः
नभस्मयंसूर्यस्येवरश्मयोद्रावयित्नवोमत्सरासःप्रसुपःसाकमीरते।तंतुंततंपरिसर्गासआशवोनेंद्रादृतेपवतेधामकिंच
न ७० सूर्यस्यऽइव।रश्मयः।द्रवयित्नव।मत्सरासः।प्रऽसुप।साकं।ईरते तंतुं।ततं।परि।सर्गासः।आशवः।न।इंद्रात्‌।ऋते।प
वते।धाम।कंचन ७०
प्रसेपार्थिनासुचितउपस्तरणंक्षिपतेनहद्यमूहृयहोमार्थिनाधात्रालंनिर्मितामीसर्थः ६९ सूर्यस्येवेति यथासूर्य
स्यरश्मयःसाकंयुगपन्द्रावयित्नवोगमनशीलाआशवःशीघ्राश्चरावमत्सरासःअहमिवसरंतीतिमत्सरासः मज्जानीयाः हरयोयुगपत्सर्वत्रईर
तेगच्छंति।प्रसुपःप्रस्वपंतीतिप्रसुपःस्थावरालोकास्तान्प्रतिईरते कीदृशाःततंमहांतंतुंप्रजावेतंतुरितिश्रुतेःप्रजातंत्वेनूनदारानिसर्थःपरिसर्गा
सःतुंसर्गासःसज्यंतइतिसर्गानिसृष्टाःस्वामिनेतिशेषःतेषांमध्येमपेक्षत्वंदृश्यासीतिवक्तुमशक्नुवन्नाह नेंद्रादृतेति इंद्रादृतेइंद्रानुग्रहंविनाकिं
चनकिमपिसत्वंधामइंद्रस्यैवगृहंसीतारूपंनपवतेनशोधयतेनावगच्छतिरामानुग्रहान्त्वामहंदृष्टवानस्मीसर्थः ७०

तं

७०नेंद्राहृतइत्युक्तंनदेवस्यस्पृहयति सिंधोरिवेति सिंधोर्नद्याः प्रवणे निर्झरप्रपाते इव यथा प्रविष्टाः वृषच्युताः स्यातं अलक्षणात्वर्म सुताः प्रवाह
वशा भवंति एवमाशवः शीघ्रगामिनो मिथानराः निम्नमीचयानालमध्ये प्रविष्टाः संतः वृषः मासिनसीनां सुक्षिमानिष्यामइति स्वप्रतिज्ञात्मकं
सेवाधर्मः ततः सुताः प्रतिज्ञापाअकारणानंतकं गताइवजाताइत्यर्थः नपुनर्मदासः सोमंराजानंस्तुतिभिर्मादयंतः ततप्रसादात गातुं पृथिवीं आ

सिंधोरिवप्रवणेनिम्नआशवोवृषच्युतामदासोगातुमाशत शंनोनिवेशेद्विपदेचतुष्पदेस्मेवाजाः सोमतिष्ठंतु कृष्टयः

७१ सिंधोःऽइव। प्रवणे। निम्ने। आशवः। वृषच्युताः। मदासः। गातुं। आशत शं। नः। निऽवेशे। द्विऽपदे। चतुःऽपदे। अस्मेइति। पं

॥ वाजाः। सोम। तिष्ठंतु। कृष्टः

शतप्राप्नुवंतः गातुपदं पृथिवीनामसुपठितं भाष्ये तस्यां आत्मानं तक्तनिफलं प्रार्थ्यमानं तावद्दर्शयति शमिति हे सोम नः अस्माकं संबंधिनो
रामस्य निवेशे गृहे द्विरखु शंकल्याणं तिष्ठतु सर्वदा स्थिर्यः तथा नः द्विपदे मानुषे रामादिरूपे चतुष्पदे रूक्षवान्नरूपे च शं तिष्ठतु। तथा अस्मे अ
स्माकं वाजाः संग्रामाः कृष्टयः शत्रुकर्षणोक्षमा तिष्ठंतु उपस्थिता भवंतु एवं प्रार्थनापूर्वकं आनः पवस्वेति नवभिः सोमाभिषवं विसुल्कखानत्रमा
दाहिलाज्ञिर्गतस्य भूमिं प्रापाइत्यर्थः ७३ ॥

७१ ततो विलान्निर्गत्यापि सीताया: प्रवृत्तिमलभमानानां पुत्तमेव त्रिरस्मादस्मात् विभिजरास्यमृक्षाँ दशार्चस्मरेणु दृष्टस्य सर्वाभिवृत्तिमिष्टवतामस्म
 स्माकं भयमागतमित्याह अष्टम्या शुचिः पुनान इति एकवचनं जात्यभिप्रायं शुचिः स्वभावशुद्धोपि अरेपसं निष्पापमपि तत्त्वं नत्तुं शरीरं
 पुनानं उपवासैः शोधयन् हरिर्वानरः सानविमानो मेरु शिखरे अग्नेसंगमे निमित्तेनिनिनित्तरं अधा विघृधावनं कृतवान् प्रतिज्ञाभंगाद्भीतो वान
रगणो ऽनशनव्रतेनाभयस्यानं ब्रह्मलोकं गंतुं लगवान् भूदित्यर्थः ततः सुकर्मभिः कृतवनाः संपातिनाव क्षिणा बहुलं पूजायांत्रिधातु त्रैव

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमग्ने हरिर्न्यधाविष्टमानवि जुष्टे मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ७२
शुचिः । पुनानः । तन्वं । अरेपसं । अग्ने । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि । जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिऽधातु । मधु । क्रि
यते । सुकर्मऽभिः ॥

तं दृष्ट्वा संपातिपक्षी कपात्मकं वानरशरीरं मधु आत्मनो अन्नं क्रियते वर्तमानसामीप्येवर्तमाननिर्देशः अतिदीर्घा
नामेषां मध्ये यो यो म्रियते तं तमहं भक्षयिष्यामीति मनस्यकरोदित्यर्थः कीदृशात्त्रिधातु जुष्टः मित्रादीनां प्रीत्यर्थं सम्पादितैः सेवितस्त्वर्पितः
तथाहि सुपर्णमाहारं भुंजानस्यापि देहवतो अग्निस्तृप्यति सुरसं भुंजानस्यास्तनदेवताव रुणस्तुष्यति सुस्पर्शीव सानस्यतो देवता वायुस्तृ
प्यति ईदृशानां देहानां भक्षणेनाहं सुप्तः पुष्टश्च भविष्यामीति संपातेराशयः

७१ नंचजिघत्सुमायांनं अभिप्रेक्ष्यपुनःसोमंस्तुवंतिशिषेराात्कृदूपितजीवनार्थं पवस्वसोमदिवबीनयइति हेसोमत्वंवृषाअभिमतफलवर्षुकः
देववीनयिदेवानांपानायपवस्व मतःत्वंइंद्रस्यरामस्यहार्दिहृदयंगमंसोमधानंसोमाधीयतेनेनेतिसुसस्यासोमपागाधिकारेमुख्येनिमित्तंहत्री
हृपआविशप्राविश सोमिनाहंपक्ष्यइनिपथ्यासीनासंकल्पयतिपथ्याचतेनसोमेनदेवाहृप्यंतिनथ्यारावराावधेनसोनाप्रीत्साहनेनचसं
पादयेत्पर्थःपुराग्राकुनोऽस्माकंवाधानअनेनपक्षिरााावधान दुरितादुरितानिदुर्मरणानिअतिपारयसंकटान्यतिक्रम्योत्तारय इत्युक्त्वाजठ
युक्तवंतिहिप्रसिद्धःतीक्ष्णदंष्ट्रिजठरामुनीमगध्यःक्षेत्रवित्सीतास्थानवित्विपृच्छतेसीतापाःगतिंविशिषेणपृच्छतेरामायदिशःदिशामुं

पवस्वसोमदिववीतयेवृषेंद्रस्यहार्दिसोमधानमाविश पुरानोवाधाद्दुरितातिपारय क्षेत्रविद्धिदिशआहविपृच्छते ७२
पवस्व।सोम।देवऽवीतये।वृषा।इंद्रस्य।हार्दि।सोमऽधानं।आ।विश।पुरा।नः।वाधात्।दुःऽइता।अति।पारय।क्षेत्रऽवित्।हि।
दिशः।आह।विऽपृच्छते हितोनसप्तिरभिवाजमर्षेंद्रस्येंदोजठरमापवस्व नावानसिंधुमतिपर्षिविद्वाञ्छूरोनयुध्यन्नव
नोनिदःस्पः ७४ हितः।न।सप्तिः।अभि।वाजं।अर्ष।इंद्रस्य।इंदो इति।जठरं।आ।पवस्व।नावा।न।सिंधुं।अति।पर्षि।विद्वान्
।।शूरः।न।युध्यन्।अव।नः।निदः।स्पः।इति।स्म
त्पया आहउक्तवान्।सः।रामार्थंमनोपिकिंचिद्रामकार्यंकृतवान् वयंतुप्यर्थमिपामहइत्स
र्थः ७३ हितोनेति इंदोसोमाभिषुप्योविसोपममद्रहितोहितकारोनेतुपमार्थेयथासप्तिरश्वःवाजंसंग्रामंगछतितथात्वंवाजंअभ्यर्ष अभिमु
खंगछ।ततोदारहवांच्छत्रनहत्वादारैःसंगतःसन्इंद्रस्यहविर्भोक्तुःरावेनैवसोमरूपेणाहविषाजठरंउदरं आपवस्वप्रविश सोमपागान्तुर्वीर्थी:नावा
नौकयायानपथासिंधुंनदीनाविकाअतिपारयंस्तेबलंअस्मानसंकटानिअतिपर्षिअतिपारय कीदृशोविद्वान्अस्माकंचित्तंजानन्शूरोनयुध्य
न्शूरइवशत्रून्प्रहरन्नोस्माकंनिदोनिंदकानयर्थमेतेवराकाःमनाःइत्येवंवादिनोराक्षसान्अवस्पःअवाक्तुत्वंजहि स्पृहिंसायांबहुलंछंदसीति
च्यायाच्यलपस्यलुकृतिपिगुणोहल्ङ्याब्दिनातिपोलोपः ७४

७४ नदेवं त्वामिभक्तान्यार्हमानज्ञात्वा संपातिरप्यनुजग्राहेत्याह ऋषभो वैश्वामित्रो नवर्चेन सूक्तेन आदक्षिणेत्यादिना सुग्रीवबलवान् हीर्वी
नः दक्षिणा आ दक्षिणा दिगभिमुखं अमन्यत आज्ञाप्यत सीतान्वेषणार्थी त्वं दक्षिणस्यां दिशि लंकायां नर्मा अन्वेषणां कुर्वित्याज्ञाप्य
नेष्यन्त्सूक्तांते दृष्टेन दिशेन सुपर्णीनेतिगम्यते रावणापहृतमात्रो हरिः आसदं आसीदत्तस्मिन्निनि एमस्य गहं। सीता सूर्यं वेत्ति प्राप्नोति तत्प्राप्य
जागृविः जागरूकः सन्द्रुहो द्रोग्धुः रक्षसो रावणान्पाति आत्मानमिति शेषः स एव हरिः ओपशं सर्वस्य धारकं नभो अव्याकृतं मायामयं पंक्ती

आदक्षिणा सृज्यते शुष्म्या ३ सदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः हरिरोपशं कृणुते नभस्पयउपस्तिरे चम्वोर्ब्रह्मनिर्णिजे
७५ आ दक्षिणा। सृज्यते। शुष्मी। आ॒ सदं। वेति। द्रुहः रक्षसः पाति। जागृविः हरिः ओपशं। कृणुते। नभः पयः। उपः स्तिरे
चम्वोः ब्रह्मनिः॰ निजे ॥० ॥

नाकं पयः पयस्वत्प्रस्तवपुरूं कृणुते करोति वत्सं गोरिव सीतामवेक्ष्य स्निग्धा भवतीत्यर्थः कस्मै प्रमोजनाय चम्वोः वानरराक्षससेनयोः उपस्तिरे
उत्कलक्षणायउपस्तरणाय तन्मूर्वकाय चम्वोः संग्रामाग्नौ होमाय इत्यर्थः होमस्यापि प्रयोजनं ब्रह्मनिर्णिजे ब्रह्माण्डस्य कण्टको धरा तान् शोध
नाय येनेन कंटकारावणता वानरा सन्ततापि पुनरुत्थापिताध्वनितं ७५

इति

राम
३३

आसृष्टो हरिः कथंभूतो दिशं गगनं वा नितरां आह ७५ प्रकृष्टिहेवेति स आसृष्टो हरिः भूषसीता पाशोषक कृष्टः कर्मका लोकानां पीडकारा क्षसां
तान् हन्तीति तिनया वेपी कालइव क्रूरः प्रेतिप्रकर्षेण गच्छति रोरुवन् गर्जन् अस्यकर्षे कर्तुः रक्षोगणस्य वर्गमुत्सिच्छायां असुर्यं अनिकृन्तं प्र
सिद्धं निरिणीते निर्गमयति प्रगतमात्रेण वाणादीन् दीनान् करोति किं वव्रिं आवरणं अल्पका पत्रहर्षं जहाति महद्रूपं धारयतीत्यर्थः तथा पि
तुः वायोः निष्कृतं निष्पन्नं कृतं यगवत्स्थानि प्राप्नोति तथा उपस्तुतं सीतायाः समीपं गन्तुं लुतं प्लवनं कृणुते करोति विर्णिजं विस्मुत्स्थं प्राप्यतया
उपस्तुतं कृणुते तेन विलासेन महतात्मना ७६ अद्भिरिति सः हरिः मध्यमार्गे अद्भिर्येना कपर्वतेन समुद्रमध्याद्दुत्तेन सुतः प्रसुतो म
वेपी स्रुप
प्रकृष्टिहेवमूषराणि रोरुवद् असुर्यं ॥ वर्णिनिरिणीते अस्य तं जहाति वव्रिं पितुरेति निष्कृतमुपस्तुतं कृणुते निर्णिजं तना ७६
प्र। कृ। ष्टिहा। इव। मूषराणि। रोरुवत्। असुर्यं। वर्णी। नि। रिणीते। अस्य। तं जहाति। वव्रिं। पितुः। एति। निः ऽकृतं। उपस्तुतं।
कृणुते। निःऽनिजं। तना। अद्भिः सुतः पवते गभस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती। समोदते नसते साधते गिरा नेनिक्ते अप्सु
यजते परीमणि ७७ अद्भिः। सुतः। पवते। गभस्त्योः। वृषऽयते। नभसा। वेपते। मती। सः मोदते। नसते। साधते। गिरा। नेनिक्ते
॥ अप्ऽसु। यजते। परीमणि ७७
पिविश्रम सेविति आज्ञप्तः सन् गभस्त्योः बाहुभ्यां पवते गच्छति हस्तस्पर्शमात्रेण तं संभावयति तन्तुनस्पर्शेति
वृत्तीत्यर्थः मतः वृषायते वृषवद्बलं वीर्यं प्रकाशयति अनन्तरं नभसा आकाशेन वेपते सर्वत्र गच्छति मती मेधावी पूर्वसवाणिः समती सा वामोदते अ
३ नेनाहं मानितः जितः हृष्टो भवति अनन्तरं गिरा नमते वाङ्मात्रेणानत्वसं श्लिष्टो भवति साधते स्वकार्यं च साधयति यतो यं अप्सु तीर्थरूपासु तेनिक्ते
आत्मानं शोधयति तथा परीमणि परितोमीयते इति परिमा देहो यज्ञभूर्भूत्वा तत्र यजते आत्मानमर्पमिणां वा देवान्पूजयते स्वसुकृतबलेन यस

मन्त्रामायणा ३५

34

७७ यशीति सहसोवेगानपरिघुक्षंपरिनः कान्त्येपनदिवंअंतरीक्षंक्षिणोत्पत्नीकरोति। तंक्रन्तमप्पंतरीक्षेहरेर्वेगस्पनपर्यान्नमितस्थीः अनत्वपर्वता वधंपर्वतंवर्धयंतंमेनाकपूर्वीकरीत्सामानयंते तंमध्वोमदकरा देवाः पारिसिचंतिपुष्पवृष्ट्यादिना कीदृशंतंहर्म्यस्पशत्रुपुरस्पमक्षणिंअभिभावि तं यस्मिनहर्म्येगावःसुहनादः सुष्टुहतंदन्तमदंतिनाः सम्पकुपालिताः उधनिर्उधःप्रभवेक्षीरेअग्रियंश्रेष्ठमीमंमूर्धनिउच्चस्थानेप्रामव्येनिमित्ते सतिवरीमभि उरुतरैरग्रादिभिः श्रीणंतिमिश्रयंति यत्रसोमयागादयः प्रवर्तंतेइत्पर्थः तथाचोक्तं। अग्निहोत्राश्ववेदाश्वराक्षसानांगृहेगृहे

यीघुक्षंसहसः पर्वतावधंमध्वः सिंचंतिहर्म्यस्यमक्षणिं आयस्मिन्गावः सुहुतादउधनिमूर्धञ्छ्रीणंत्यग्रियंवरीमभिः ७८ ग्रि
यी। घुक्ष। सहसः। पर्वतः। वृधं। मध्वः। सिंचंति। हर्म्यस्य। मक्षणिं आ। यस्मिन्। गाव। सुहुतःअदः। उधनि। मूर्धन्। श्रीणंति
अग्रियं। वरीमऽभिः॥ समीरथंनभुरिजोरहेषतदशास्वसारोअदितेरुपस्थआ जिगादुपज्रयतिगोरपीच्यंपदंयदस्यम
नुष्याअजीजनन् ७९ सं। ईमिति। रथं। न। भुरिजोः। अहेषत। दश। स्वसारः। अदितेः। उपस्थे। आ जिगात्। उप। ज्रयति।
गोः। अपीच्यं। पदं। यत्। अस्य। मनुष्या

स्य ७८ हर्म्यस्यक्षणिमित्येतद्विवृणोति समीमितिईमीत्येतत्लोपइत्यादिनामकारस्यलोपः प्रकरणात्
पू मत्येचरोहनुमानअदितेः पृथिव्याः उपस्थेस्थाने आजिगात्आगतः सिंधोःपारंप्राप्तः तत्रापिगोः पृथिव्याः अपीच्यंअसंतरमणीयंअस्य
रक्षसः पदंस्थानंलोकाख्यंयतमनुष्याः तानव्याः शिल्पिनोविश्वकर्मादयः अजीजनन्तन्तउपेत्यज्रयतिशिथिलंकरोति यत्ईशानत्पदंरथंन
रक्षयोजितमश्वमिवसंसमेत्य अस्यभुरिजोर्बाह्वोर्दशास्वसारोंगुलयः अहेषतहेषणंकृतवत्यः यथाश्वोपश्वमेत्यहेषतेएवंअस्यांगुलयोलंका
धिष्ठात्रीदेवतामेत्यहेषंते उभयतस्त्रयंरिकाभ्यांतोनाडितवानितिभावः ७९

एम
३५

७१ श्येनो नाम पक्षी यथा श्येनो योनिं कुलायं गगनमार्गेणागच्छति गच्छति एवं देवो महारुद्रः धिया कृतं ब्रह्मसंकल्पनिर्मितं सदनं श्रीरामदा
सरूपं स्थानं प्राप्नोति कीदृशं गृहं हिरण्ययं आसदं हिरण्ययं यानि प्राप्तानि तस्मिन्श्रीरामभद्रेण दत्तं यस्मात् इति हिरण्ययमतो अभिज्ञानं अंगुलीयकं प्रापकं ह
नुमंतं आभिमुख्येन सीदत्सु उपविशन्ती सा सतं यो यज्ञियो यष्टव्यान् अश्व इव देवान् प्रीणयन् अप्यनिरिणाति प्रियं देवानाम् आगतं तं बर्हिषि यज्ञे
निमित्ते यत्नादिमार्गप्रवृत्तं सर्वागिरा हि नु भूतं यां किंचिद्वक्तुमिच्छयैः परिणीति अभिमुखं प्रेरयति अभिज्ञानप्रदानेन निश्चयं सीतायामासीनां यां ह
नुमान् कुमारो भेद्यस्यैः ८० वचनमेवाह यरेति दिवा द्युलोकान् परा दूरे व्यक्तः अव्यक्तः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यमान इति श्रुतेः अरुषः श्या

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति। ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ८०
श्येनः। न। योनिं। सदनं। धिया। कृतं। हिरण्ययं। आऽसदं। देवः। आ। ईषति। आ। ईम्। इति। रिणन्ति। बर्हिषि। प्रियं। गिरा। अ
श्वः। न। देवान्। अपि। एति। यज्ञियः॥ परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि। सहस्रणीतिर्यतिः प
रायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति ८१ परा। विऽअक्तः। अरुषः। दिवः। कविः। वृषा। त्रिऽपृष्ठः। अनविष्ट। गाः। अभि। स
हस्रऽनीतिः। यतिः। पराऽयतिः। रेभः। न। पूर्वीः। उषसः। वि। राजति ॥ ० ॥

नः सुखेन रूपेण कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञो मायाविरूपेण वृषा गृहस्थधर्मरूपः त्रिपृष्ठः त्रयो धर्मार्थकामाः यज्ञराज्यानि रूपं दारा गृहाणि एवंस्य
स्य त्रिपृष्ठः। गाः अभिभूप्रदेशान् अभिप्राप्य अनविष्ट शब्दमकरोत् लक्ष्मीकेन सर्वाः दिशः पूर्णाः यस्य हाहा शब्दं करोति स एषः एतेन म
धुमान् रसः परिवारम् अर्पितानि तीन यापर्यन्तं रामो मम पित्रा निर्मानत्वीनिति तस्य दमुत्तरं यत्र दृष्टो वनां स परिवारं दृढं धुनोति सोऽपि सोऽस्मात्
सहस्रेति सहदानीयतिः लक्ष्मास्य स्थं यत मानः सहस्रणीतिः सहस्राणि अनन्तानि सूरयाणां यत्नी तिनयता परायतिः शत्रूणां कर्तुं यत
मानः रेभो न शब्दं कुर्वाणो महो स्व पूर्वः उषसः आरभ्य अस्माकं तद्दिग्भागकालमारभ्य संप्रति विराजति दीप्यते बर्हिसि नामा यश

पौर्य

८१ लेखमिति अस्य रामहृदयस्य सोमस्य वाचिः ध्वस्त्रिय· नेनननत्वभाव· सौर्यमेनेजोधनिर्दा·पमित्या दि लेखं दीमं रूपमात्मनः कृणुते कुरुते सप्तत्रयस्या
समनात्समनो सग्रामेत्रिधः शोभकानशत्रून्सेधनिनत्रनान्अपायनशायननम कारयन् अस्मात्किञ्चिदपि शत्रुजीर्वन्मुच्यतेइत्यर्थः तेनाव
सूपमतो रावणं सपरिवारं मारयिष्यसेवेत्युक्तं स्वधयापितृकार्यंरान्निमित्तेन दैव्यं जनं देवताकार्यनिमित्तं च अप्सा अपांसनिना विभाजकः स
न्यापि अनुसरति सर्वदेवपितृकार्यं नमस्माभिरेवकुर्वन्वयमपि लाभार्थमस्य पश्वनीत्यर्थः। तथा सुष्टुतीः शोभनमाप्ना सांसंनमते देवैः
पितृभिश्च सहसंगतो भवति कति मात्रेरानिष्यामाति यं करोतीत्यर्थः नकीदृश्या सुष्टुत्या संगो अग्रया इति समीचीनांगीर्वाणीत्वरसंस्कारादि
मती अग्रपुरोवर्तिनी प्रधानभूतायस्यां सातयेत्यर्थः। सुरमशब्दगुम्फितया सुत्येत्यर्थः ८२ केन त्वं दक्षिणां दिशं प्रतिगंतुमात्मनः इति पृष्ठ

लेखं रूपं कृणुते वर्णो अस्य मर्य वा शप्तस्मनासेधति स्त्रिधः अप्सायाति स्वधया दैव्यं जनं संसुष्टुती नसते संगो अग्रया
८२ लेखं। रूपं। कृणुते। वर्णिः। अस्य। मः। यत्र। अशायन्। सं। कृता। सिधनि। त्रिधः अप्सा। पानि। स्वधया दैव्यो जनं। सं। सुः स्तुभी। नमते। सं
गो अग्रयाउक्षेव भूष्या परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य दिव्यः सुपर्णो वचक्षत क्षां सोमः परिक्रतुना पश्यते जाः ८३ उक्षा इ
वाभूष्या। परिःयन्। अरावीन्। अधि। त्विषीः। अधित। सूर्यस्य। दिव्यः। सुपर्णः। अवाचक्षत। क्षां। सोमः। परि। क्रतुना। पश्यते। जाः।।

भिक्षं नीसीतामाल क्ष्य स्वपमेवाहो नमया उक्षेवेति यथा उक्षोरितः सेचनकामः भूष्यागो भूष्यनि परियन् परिक्रामन्राति रावं दिव्यः सुपर्णः संपाति
नामा पक्षी वानरभूष्यानि परिक्रामनवचनाम्नामे सेचनकामो रावीनइमं शब्दं कृतवान् कोसो यः सूर्यस्य त्विषीः दीप्तीः अधि अधिकं अधितधृ
तवान् संपातिजटायुपक्षिणौ अरुणपुत्रौ सूर्यस्य स्पृष्टुं प्रस्थितौ तत्र योः सूर्यदीप्त्या दह्यमानयोर्मध्ये संपातिः स्वपक्षाभ्यां जटायुमाच्छादयन अधि
कोदग्धो भूदितिसुपर्णाख्यानि मः सुपर्णः सोपृथ्वीकृत्स्नं अवचक्षत उपरिभूत्वा अधः पश्यति सोरावृक्रतुना उपासनपासोमः सोमभावं गतः सच
तस्य जायां सीतां परिपश्यति दिव्यदृष्ट्या तां दृष्ट्वा सुषिमन्न्य लेसीता तीत्स्मान्प्रयुक्तवानित्यर्थः रानेनयदुक्तं नेंद्राद्दृतेपवतेधामकिंचनेनिति

जो
प

स्यापमुपसंहारः सोमः परिक्रतुना पश्यते जों इति ८३

८३ रावणं रामानुग्रहमान्मनिष्फलान्सीता हनुमन्तिस्तस्य हृत्विमिणं च । निवेदयति अवीरामिवेति द्वाभ्यां अयं शरारुर्मुमूर्षु रावणः मां अवीरामिव वीरहीनामिव अभिमन्यते हि ननि राक्षसी द्वारा तर्जयति उत अपि तु अहं वीरिणी वीरवती अस्मि इंद्रपत्नी परमेश्वरस्य सहचारिणी ।
मरुत्वायुः तत्सुतः त्वं च सखा यस्याः सा मरुत्सखा अस्मि । विश्वस्मात् त्रैलोक्यादिंद्र उत्तरः । उत्कृष्टतरः तत्सम्बन्धी वीरवतीं मां धर्षयन् अयं मरिष्य
तीति सेवेत् स्यर्थः ८४ संहोत्रमिति होत्रं अग्निहोत्रादिकं समनं यान्ति संग्रामनामा नितानि यज्ञनामानीत्युक्तिः यज्ञं वा या नारी पुरा अवगच्छति सम
तात्कृतस्य कर्मणोपज्ञात्रीः वेधाः स्रष्ट्री वीरिणी वीरयुक्ता च भूत् इंद्रपत्नी पत्या महीयते होत्रादिना तथा पुनरिंद्रः करोत्विति शेषः पक्षे पद

अवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्यते उताहमस्मि वीरिणींद्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ८५ अवीरां इव मां
अयं शरारुः अभि मन्यते उत अहं अस्मि वीरिणी इंद्रपत्नी मरुत्सखा ॥ विश्वस्मात् इंद्रः उत्तरः ॥ संहोत्रं स्म पु
रा नारी समनं वाव गच्छति वेधा ऋतस्य वीरिणींद्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ८६ सं होत्रं स्म पुरा नारी समनं
वा अव गच्छति वेधाः ऋतस्य वीरिणी इंद्रपत्नी महीयते ॥ विश्वस्मात् इंद्रः उत्तरः ॥ इदं नराकं पर्शुनराकं तन्मीये
नन्योनिषा संविशस्व संवेशने तन्व १ श्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ८७ इदं त्वा एकं परः उ इह नि त्वा एकं तनीयेन ।
ज्योनिषा संविशस्व ॥ संवेशने तन्वः चारुः एधि प्रियः देवानां परमे जनित्रे

विवेकाभ्यां अग्निजयापुष्याभ्यां संरक्षितां श्रद्धां मां बोधरामरावणेनं तु समर्थ इति भावः मरुत्पुत्रः सूत्रात्मा ८८ रावणसीतयोः कोहनूमानसीता मामा
ह इदमिति भो सीते निमित्तं हि द्विदलस्य दांपत्यस्य इदं त्वत्स्वरूपमेकं दलं पर्शुनराकं परात्मा च समुद्रस्य पारे नत्वैकं दलं रामरूपमस्ति अनन्ततनी येन मया
ज्योतिषा प्रभवता सहायेन संविशस्व मिथुनी भव अहं त्वां प्रापयिष्यामीत्यर्थः संवेशने संयोगे तन्वः शरीरार्धस्य चारुः शोभनो देवानां प्रियो
यज्ञार्हस्तो भवतीति त्वं च जनित्र प्रजोत्सवे हे विग्रहे परमे प्रिया भव पक्षे निष्कामभक्तिरेव श्रद्धां बोधोन्मुखी कर्तुमर्हेति भावः ॥

२६ एवमुक्तासीताहनुमंतमाह तनूष्टइति हेवाजिन्वेगवन्वानरत्नेनवतनूः अंगानिप्रतितन्वंस्वशरीरंनयंती प्रापयंतीचेत्स्यांतर्हिनुभ्यंधानुवच्छरी
रेणास्वशरीरसंधानंअस्मभ्यंशीघ्रंरामदर्शनकारित्वेनशर्मप्रदमपिवामंकुटिलंराजभार्यापिपरपुरुषस्पर्शंप्राप्तवतीस्यकीर्तिकरमित्यर्थः एवरा
स्पर्शात्वनिष्कृत्याज्ञानइतिनतत्रममदोषइतिभावः अतोहुतः परैरनभिभूतः महोमहान्रामः देवान्देवकार्यकृत्वामांपरीक्ष्यस्वीकरोत्वित्यर्थः आ
निनीयाइतिमध्यमोत्तमयोर्वा २७ एमापचूहीत्युक्तासीताहनुमंतमाह दूरेनदिति तत्तनुक्षिप्यंगुत्यंदूरेबहुकालिकंपराचैदूरदेशीयंनाम
श्चितंबुध्यत्वेतिशेषः यतयंतिमित्तंभीतेद्यावापृथिव्यौलालात्वंयाधेवयसोममपीडाकरस्यपक्षिणोधानेधाः विग्रहतत्स्मेनदर्थेअद्येपतां

३ तनूष्टेवाजिंतन्वं नयंतीवाममस्मभ्यंधातुशर्मतुभ्यं अहुतोमहोधरुणायदेवान्दिवीवज्योतिस्वमामिमीयाः २७
तनूः ते। वाजिन्। तन्वं। नयंती। वामं। अस्मभ्यं। धातु। शर्म। तुभ्यं अहुतः। महः। धरुणाय। देवान्। दिविःइव। ज्योतिः। स्वं। आ।
मिमीयाः॥ दूरेतन्नामगुत्यंपराचैर्यत्वाभीतेअह्वयेतांवयोधै उदस्तंभ्नाः पृथिवींद्यामभीकेभ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणाः २८ ३
दूरे। तत्। नाम। गुत्यं। पराचैः। यत्। त्वा। भीते इति अह्वयेतां। वयः ऽधै। उत। अस्तभ्नाः। पृथिवीं। द्यां। अभीके। भ्रातुः। पुत्रान्। मघ
ऽवन्। तित्विषाणः।

तांकाकेमस्त्राहीत्याहतवसौ तदापृथिवींद्यांचउदस्तभ्नाः स्तंभीकृतवानसि। अभीकेकामुकेपक्षिणिनिमित्तभूते
सति हेमघवन्लक्ष्मीपतेभ्रातुः पुत्रान्विस्तारतवभ्रातुरिंद्रस्तत्सुतान्काकरूपान्चहूलमायेतित्विषाणाः इषीकपादीपयन् लदस्वदीपित
काकंकृत्वाद्यावापृथिव्यावपित्रातुंनशक्ते अभूतामित्यर्थः काकतुल्यस्यरावणांहत्वामांनयेतिभावः पक्षिकर्मैवस्त्रीयोनबोधइतिविपर्ययो
बोधभ्रातात्तज्ज्ञः संशयः काकः बोधप्रियोपक्षीकरर्थयनबोधेनत्वैलोक्यादयनीतइतिभावः मघवन्लक्ष्मीपतेविघापते २८

२८ एवंसीतासंदेशंप्राप्यप्रस्थातुंहनुमान् शत्रुसंपदंववाधेनदावेदयंगिराक्षसारावणंप्रति॥ देवासआपमनिति॥ दिवासआपनिस्मिक
स्मिन्वहु यचनंवहुत्वेम्मान। दिवा: आपन आगताः परभ्मन अस्मदीयानिव अविभ्रन्धनवंनः। भिद्भिर्जनसंनानहस्ताभिः सहवनावना
नि वृश्चनः छिंदंतं अभ्यायन। मुहुमुहुर्द्दवनी निनंशीघ्रं। अग्निसेन निवंधनटाकजलंवावक्षणासुगृहेकदे यविष्ठो येषुसेनभंगीननदी
सुपंवा निदधनः। ततः यत्रक्रूपीटवाप्यादीजलमस्तिनदपि अनुदहतिकाष्ठादिकंदहंनस्तदूक्षणावाप्यादीन्यपिशोषयंनीतिभावः क्र

देवासआपन्परभ्मन्नविभ्रन्वनावृश्चंतो अभिविद्भिरायन॥ निसुद्रुं दधनोवक्षणासु यत्रा क्रपीमेनुतद्दहति २९॥
देवासः। आपन। परभ्मन। अविभ्रन। वा ना। वृश्चंतः अभि। विद्। भिः। र्मयन। निः सुः द्रुं दधनः। वक्षणासु। यत्रा। क्रपी
टं। अनु। तत। दहति॥ शशः क्षुरंप्रत्यंचंजगाराद्रिंलोगेनव्यभेदमारात्॥ वृहंतंचिदृहतेरंधयानिवयद्वत्सोवृषभंशूशु
सुवानः ३०॥ शशः। क्षुरं। प्रत्यंचं। जगार। अद्रिं। लोगेन। वि। अभेद। आरात्। वृहंतं। चित्। ऋहते। रंधयानि। वयन्। वत्सः
॥वृषभं शूशुवानः ३०
पीटमग्निर्येनि काष्ठादिकंवाक्रूपीटजलात्। तदनु अस्मदपिवज्रपाषाणादिकंहंतीसर्व पक्षिकामस्पन
गरं विषया भोगआरामः तत्रोहर्षः पुत्रः तान्नि सुभक्ति ग्रामदमवैराग्यभीतत्वादेनेकार्यमनुष्ठितमीर्षि॥ २९ एवंश्रुत्वारावणः शोचति॥
शशः क्षुरमिति॥ यथाशशः क्षुरमिति यथाशशः यशुः क्षुरंतीक्ष्णधारंलोहंप्रत्यंचं अभिमुखधारंजगारनिगीर्णवानहं। सहनिगीर्यमा
णः अंतः कंतनेनप्रविशति। एवंसीता महंस्वंवधार्थमानीतवानित्यर्थः। अद्रिंशैलंलोगेनलातिआदत्तेउद्धिरमितिलोगोलोष्टलेन न
आरात्दूरादागत्यभेदंभेदितवानस्मिवृहंतंमहांतंआत्मानंचिन्निश्चितंवृ हतेक्षुद्रायतुच्छायरंधयानिपीडयानि। यथावयन्गच्छ
न्वत्सः वृषभंमहोक्षंशूशुवानः वर्धमानंआधिवर्धयन ३०

९ ।।एवंश्रुत्वाविचिंत्यापिरावणोहनुमंतंबवंधेत्याह सुपर्णेति।। ।।सुपर्णः पक्षिकल्पेचरोरावणः इत्युक्तरावंव्यालग्राहिवमन स्वंनविषनेछिद्रनभे
दनादिनिजितंत्वंहनुमंतंआमिषायब्रह्मपाशैरावबंध सचाबरुध्योपक्षीपिपरिपतनसिंहइवस्वतंत्रःपरितोगछसेव।तथाजर्प्योवानरबाको
तोजलाशयाभिमुखोमहिषोमहानारण्यकं छिन्नइवनिरुध्योपिरोधवानकर्षत।।एवमेतनतस्मैहनुमतेअपथ्यंअसहशंगोधापरिवेष्टनं
पाशैर्बंधनंगुधपरिवेष्टनेपवाद्यविनृसंदुर्बलो निरुध्यतानिवकर्षनकर्षत।।एवमिनतनतस्मैहनुमतेअपथ्यंअसहशंनपथ्येष्वसंचरती
त्रिभावः ९१ सरावंब्रह्मपाशैर्बध्योपितान्पदानगणयत्रिनदैनंदेवाः प्राप्यपतेब्रह्मपाशानामयमानोमाभूदितिनदर्थं।। अक्षा

सुपर्णइत्यानरवमामिषायावरुत्यःपरिपतन्नसिंहः ।।निरुद्धछिन्नमहिषस्तर्ष्यावानोधानस्मा अपथ्यंकर्षदे
नत ९१।।सुःपर्णः।इत्या।नत्वं।आमिषाय।अवऽरुध्यः परि।पत।नसिंहः।।निःरुध्यः।चित।मर्ष्याऽवान।रोधा।त दिवसत्
स्मे।अपथ्यांकर्षत।रानन।।अक्षानहोनत्यननीतसोम्याइष्कृणुध्वंरशनाओतपिंशत।।अष्टावंधुरंवहताभितो
रथंयेनदेवासोअनयन्नभिप्रियं ९२।।अक्षाःनहः।नत्यनन।उत।सोम्याः।इष्कृणुध्वं।रशनाः।आ।उत।पिंश
त।अष्टाःवंधुरं।वहत।अभितः।रथं।येन।दिवासः।अनयन् अभिप्रियं

नहइति।। सोमीम्या।।विस्रुभक्ताः अक्षानहः अक्षंरावणपुत्रंमृत्युपाशैर्नत्यनेप्रपंचंस्वतंत्रआत्मानमपिवध्नीत। रशनाः ब्रह्मपाशान
इष्कृणुध्वंस्वीकुरुध्वं।आउतपश्चात्पिंशतविभजतत्यीकृतंवंउपन।अष्टावंधुरंजानुद्वयंकर्पूर द्वयंस्कंधद्वयंजंघाद्वयंबंधनवंतेरथंदेहं
अभितोनगरेवहतप्रापयत।।एषोअक्षानहःइंद्रियजयिनऽअभितःकर्मोपासनामार्गयोःविधिनिषेधपाशानंगीकृत्यविषयान्भोगां
श्चोत्ताघलध्वपोक्षवोधाः अज्ञानादीनिप्राणादिषुप्रक्षिप्यआत्मानमसंगभावयतेत्यर्थः ९२

॥ एवंवक्ष्यस्पहनुमतः पुछलापितमग्निंमिनाप्रार्थयति ९२ रक्षोहणमिति ॥ रक्षोहणंरक्षसामक्षादीनांहंतारंवाजिनंहरिवानरंदृष्ट्वा आ
जिघर्मिक्षणमित्रोकेननिवर्तयामीत्यर्थः अग्नोमित्रंहनुमत्प्रिय वर्यो सखायंप्रथिष्ठंप्रथमानंअग्निंशर्महननेकल्याणंउपयामिउपे
त्यपाचामिमत्वायामीनिवहूर्णलीपश्चादंतः । शिशानोदीप्यमानोऽग्निः क्रतुभिः यत्नैः पूर्वंअस्माभिः समिद्धः संदीपितः सइदानींनोऽस्म
संबंधिनंजनं दिवानं दिवानक्तंच रिषोहिंसातः पातु ॥ पक्षेऽग्निर्विज्ञानंतघुनाभक्तिं कृत्स्नकाममंपदंनाशिनवनीत्यर्थः ९३ अयोदंष्ट्र इति

रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्मिमित्रंप्रथिष्ठमुपयामिशर्म ॥ शिशानोअग्निः क्रतुभिः समिद्धः सनोदिवासरिषःपातु
नक्तं ९३ रक्षःऽहनं । वाजिनं । आजिघर्मि । मित्रं । प्रथिष्ठं । उपयामि । शर्म ॥ शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । सं । इद्धः । ०
सः । नः । दिवा । स । रिषः । पातु । नक्तं ॥ अयोदंष्ट्रोअर्चिषायातुधानानुपस्पृशजातवेदःसमिद्धः ॥ आजिह्वयामूरदेवान्
रभस्वक्रव्यादोवृक्त्व्यपिधत्स्वासन् ९४ अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उपस्पृश । जातवेदः । संऽइद्धः । आ । जिह्वया ।
मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ यत्रेदानींपश्यसिजातवेदस्तिष्ठंतमग्नउतवाचरंतं । यद्वांतरि
क्षेपथिभिःपतंतंतमस्ताविध्यशर्वाशिशानः ९५ यत्र । इदानीं । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठंतं । अग्ने । उत । वा । चरंतं । यत् ।
वा । अंतरिक्षे । पथिऽभिः । पतंतं । तं । अस्ता । विध्य । शर्वा
यछेद

अयोदंष्ट्रः अर्चिषाज्वालयायातुधानान्राक्षसानुपस्पृश । हे जातवेदः समि
द्धः सन्जिह्वयामहाज्वालयामूरदेवानमूलदेवान् । असुरान्हतिपावन । आरभस्वस्पृशक्रव्यादोमांसादांश्चजानवत्वो कृत्वा आसन्आस्ये
पिधत्स्वनिरोहितान्कुरु पक्षोऽयोदंष्ट्रोऽभेदार्थभेदनक्षमः अर्चिषासात्विककल्पायातुधानान्क्रोधादीन्निगृह्य हे जातवेदः हे [illegible]
ऽनेकजन्मादिदुःखोज्ञःशोषंस्पृष्ट ९४ यत्रेति ॥ तेरावणंवामंवाविध्यभिरि दिवंकत्वा च । सर्वाणिहिंसाणिरक्षांसि शिशानोदीपय

मंत्ररामायण ९५ परीति। हे अग्रे त्वां विप्रं व्यापकं हे सहस्य तेजस्विन् पुरं परि अग्निं गरस्य परीतः धीमहि स्वाध्यायपाम। क्रत्वंगेन रमत्विः स्वयं यथा वह्निर्नि
मं नु अन्यो न शक्नोति निरन्तरं यथा स्थिरो भवेत्सर्वः। धृषत् अन्यं धर्षयन् वर्णोयस्य स तं धृष दूणींदिवे दिवे नित्यं भंगुरं विनाशशीलं मायामायं अ
३८
हंकारादिरूपं हन्तां भंगुरावतां हं तारं निधीमहि पक्षे सर्वशरीररक्षपाप्मानं भस्मी कुरु यथा पश्चात्तं वह्निर्वातेन नानतिः सरेयुः पथ्येति भावः ९६
रावणलंकां दग्ध्वा वानरैः सह हनुमान् रामं प्रत्यागत इत्याह हरिं मजंती तिहरिः वानरः हनुमनं स्कन्नकार्यमजंति प्रेम्णा हस्तेन परिमार्जयं

परित्यागेन पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि॥ धृषद्वर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतां ९६॥ परि। त्वा। अग्रे। पुरं। वयं। विप्रं। सह
स्य। धीमहि॥ धृषत्वर्णं। दिवेऽदिवे। हंतारं। भंगुरऽवतां ९७ हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अ
ज्यते॥ उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ९८ हरिं। मृजंति। अरुषः। न। युज्यते। सं। धेनुऽभिः।
कलशे। सोमः। अज्यते। उत्। वाचं। ईरयति। हिन्वते। मती। पुरुऽस्तुतस्य। कति। चित्। परिऽप्रियः

ति। के अरुषः रोषरहिताः शांताः श्रीरामभक्ताः वहलं पूज्यपाणिना त्वेषणा स्याकत्रून कोपः स्थितः इति गम्यते॥ नञ् अत्र उपमार्थे उत्तरत्र
धीपयाधेनुभिर्धेनुप्रभवैः पयोभिः द्रोणकलशे सोमः समज्यते संगतो मुत्तवसति शायाधानेयिरावपो हरिर्युज्यते स्यात्त्वामिति तिलभ्यते। स
च हरिर्वाचं उदीरयति हिन्वते वर्धयते च स्वामिनं। पतो मती मेधावी सुपः पूर्वसवर्णः। नाम वयं धेनुरूपा वाचमाह। पुरुष्टुतस्य कति चित्प
रिप्रियः इति। वहुभिः श्लाघैः स्तुतस्य नवमदीपाः परिप्रियः परितः प्रीणयंतिताः स्तुतिवाचः कति चित्कियत्यः पावनी स्तुतीर्मयाकर्तव्याः
सर्वथाप्यतत्संभवेनेति भावः ९८
हम

राम
३९

९७ साकमिति अनघ्यंचहवो मनीषिणो धीमंतो यानराः साकंयुगपच्छ्रीरामभद्रं प्रतिवदंति य न यत ः कारणात् सर्वे इंद्रस्य जठरे जठ त
स्यार्थे सोमं पयो भिर्मिष्ट्रापितुं आदुहुः दुग्ध वंतो धिन्वः कृतसोमयागत्वात्तेषां रामपर्यंतं गतिरासीदित्यर्थः कुतरावं राममस्पर्शिलभ्य मतआ
ह यदिति यत्यतः ईशानं राम काम्यं कमनीयमधु अमृतं तं राममनुष्या मुगभस्तयः शोभनाः प्रशस्तांशवो विमुक्त्येत त्वाघेषां तेन तथाभूताः
दशभिः सनीलाभिः समानतीडाभिः पंचभिः प्राणवृत्तिभिः पंचभिर्धीवृत्तिभिश्च सर्वैकर्मभिः सर्वेंद्रियैश्च मर्जति मृगयंति तस्मात् रामेरा
सह संवरे नो महतः पुण्यस्य फलमितिज्ञेयं ९८ सवादमेवाह त्रिसृभिः अरममाण इति। इंद्रेनेत्युक्तिः सोमइतिपदं चानुवर्तमंत्रादपकृष्य

साकंवदंतिवहवो मनीषिण इंद्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः यदीं मृजंति सुगभस्तयो नरः सनीलाभिर्दशभिः काम्यंमधु ९८
साकं। वदंति। वहवः। मनीषिणः। इंद्रस्य। सोमं। जठरे। यत्। आऽदुहुः। य[...]। मृजंति। सुऽगभस्तयः। नरः। सऽनीलाभिः। द
शऽभिः। काम्यं। मधु ॥ अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरोरवं अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः
स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ९९ अरममाणः। अति। एति। गाः। अभि। सूर्यस्य। प्रियं। दुहितुः। तिरः। रवं। अनु। अस्मै। जोषं। अ
भरत्। विनंऽगृसः। सं। द्वयीभिः। स्वसृभिः। क्षेति। जामिभिः ॥

ते हे इंद्र श्रीरामतव सोमः सोमाभिषवनिमित्तभूतास्त्विषः कृतीर्इयते गम्यतइति त्विषः ऋतुशब्दपूर्वकारिणत इत्यादि। ऋतुकालेकाम्या
यार्थलसर्थः। ससीमा अरममाण त्वद्वियोगातुरः सूर्यस्य दुहितुः पतिव्रतात्वेनातिप्रसिद्धायाः सावित्र्याः प्रियं रवं कीर्तिशब्दं तिरः तिरस्कृत्य गाः भूप्र
देशान् अभिअभितो व्याप्य अत्येति अतिक्रम्य गच्छति लोकांतराणीति शेषः। एवंतस्याः पातिव्रत्यमुत्कृष्टमाह। अन्विति अस्मैरामंचरकविषे
तदीयं सोमं प्राप्तुं विनंगृसः कमनीयं वत्सं जानंसमर्पयितुं गृह्णातीति विनंगृसः सा रावणा जोषं यथा प्रेयं त्यास्यात्तथा अन्वभरत्। अनुहरति स
र्वकमनीयं सीतापि प्रपृच्छतयापि सामं क्षेति अतिशयेन क्षीयत राव जामिभिः सहचरीभिः स्वसृभिः एकयोनिभिर्द्वयीभिः मयीभिः चेतोरति
भिः हेतुभूताभिः सं क्षेति इष्टवियोगजैः शोकादिभिरनिष्टयोगजैः भयादिभिश्चातिक्षीणातीत्यर्थः ९९

९९ नृधूतइति नृभिः।ऋत्विग्भिर्धूतो धूतः वधूतः।भीषितः अद्रिसुतः अद्रयः पाषाणाः सुताः आत्तसुतपस्मिन्पाषाणैरियं चूर्णीकर्तं अभिरावं भीषितो
पि।वर्हिषिसत्रणो निषण्णइतिशेषः प्रियसत्तय गावां पतिः जितेंद्रियः प्रदिवः पुराणः इंद्र ईश्वरः स्वसंरक्षणे प्रभुः कलियः आत्मानः पुरंधिवान्
वहुयुक्तः मनुषो मनुष्यरूपस्य तव यज्ञसाधनः सहधर्मचारिणीधिया शुचिः पवते आत्मानं पुनाति १०० नृवाहुभ्यामिति।हेइंद्र तेनव सो
मः या गताधनेसीता स्वेया वाण हृपेण परिगतः स्तन्नवाहुभ्यां नरहस्तस्य तव वाहुभ्यां चोदितः प्रेरितः सन् अनुवधं स्वधाः नमेन नाहूकारोदेहउ
अतेप्रति शरीरे पवते गच्छति।शीघ्रमेवल्प्यः।वर्तमानसमीपे पवतेमानवत्प्रिदृद्र्यान।कीदृशः धारया अविच्छिन्नप्रवाहेण सुतः निष्पन्नं

नृधूतो अद्रिषुतो वर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इंद्रुऋत्वियः।पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोमइंद्रते १००
नृधूतः।अद्रिःसुतः।वर्हिषि।प्रियः पतिः।गवां।प्रदिवः।इंद्रः ऋत्वियः पुरंधिः वान्।मनुषः यज्ञः साधनः।शुचिर्धिया।पवते।सोम। इंद्रातेः
नृवाहुभ्यां चोदितो धारया सुतो नुष्वधं पवते सोमइंद्रते॥आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेनीदुषच्चम्वो ३ रासदद्धरिः १०१
॥नृवाहुभ्यां।चोदितः।धारया।सुतः अनुस्वधं।पवते।सोमः।इंद्रते॥आ।अप्राः।क्रतून्।सं।अजैः।अध्वरे।मतीः।वेः।नीदुषत्।चम्वोः
सुतः।अनु। ॥आसदत्हरिः॥
वक्रतूनसंकल्पान्तस्मे।सीतायाः अस्मदीयांश्च अनिशापेनआ प्राः पूरितवानसि।कार्यसिद्ध्यर्थस्वरूपं भावं भूतप्रयोगोऽगम
मः सुवः सुवरगन्मेचेतिवत्।तथा अध्वरे युद्धयज्ञेचम्वोश्चान।सुसमसेनयोः मती बुद्धिधर्मानशोमर्यादीन्समजैः सम्यकसमजितवानसि अभि
त्रिप्रेक्षावशात्तुनहंतुंसमर्थोसि।सर्थः पनत्वेनिभावः।कथंयुष्माभिःसीताहृदृष्टेत्याशंकायांहनुतंनिर्दिश्य वदंति विनीदुषत्।पक्षिवरक्षाहृह मं४
रिहनुमान आसदत्प्राप्तवान्।तदीयसोमसाधनमित्यनुषंगः समुद्रव्यवहितेपि पक्षिवरप्राप्यदेशे सीताहनुमता समुद्रलंघनाद्दृष्टाइत्यर्थः १०२

१०१ अंशुं दुहंतीति अंशुं अंशुमंतं सूर्यं वायुं मणिं वा त्र्यमः केशिन इत्यत्र यं शुः सूर्यस्त्र केशिन इमिश्मने तस्मादयत कर्माणि दुहंति यथा गोः
सारभूतं पयो दुग्धत एवं अंतः सारं यत्तदाहृकलं सूर्यस्य सर्वविषयप्रकाशकत्वं यायोः शीघ्रगामित्वं वलवत्वं च मणी षिणो मनोनिग्रहसमर्था
मनयो मेधाविनो वा नराः दुहंति आददते इत्यर्थः कीदृशं अंशुं तनयंतं गर्जंतं प्रख्यातमित्यर्थः अक्षितं मक्षीणं वलेन वेगेन वेत्यर्थः कविं क्रांतद
र्शिनं तानि तानि क्रमेण अग्निवायुसूर्याणां योग्यतया विशेषणानि निर्दिष्टं ॥ गर्जतो अक्षीण वलवेगाः गगनमार्गेण गच्छंतीत्यर्थः ॥ गत्वा च किं कुर्व

र

अंशुं दुहंति स्तनयंतमक्षितं कविं कवयो पसो मनीषिणः समीं गावो मतयो यंति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः १०२
अंशुं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं । कविं । कवयः । अपसः । मनीषिणः । सं । ईं । इति । गावः । मतयः । यंति । संयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ।

संयतः । स्य

वा स्वदाह समिति । संयतः समेतीति संयतः संहता मिलिता इत्यर्थः ऋतस्य सत्यस्य योना योनौ सुपो डादेशः आकारः समुद्रे श्री धारे सदने निषदने मिते पुनर्भुवो
गावः पूर्वं धातुः सकाशाज्जाताः पश्चात्तु नुषोगात्वा घाकारेण शिखिभ्यो नलादिभ्यो भूताः गावो भूमयः सुषुरितशिल्पा कृपाः ईलोकप्रसिद्धवत्
संयंति एकीभावेन मिलंति यथा गावो गगने घपिवत संधयः शिलानि विशंते एवं मध्योदके सिंधावपीति तत्र यांशुं दुहंतीति संबंधः १०२

नाभेति ॥ दिवो द्युलोकादपि महः महति अपामूर्मौ सलिलानां मध्ये यो समुद्रं समंसरइति । घृत समुद्र यो सामप्रदर्शनात ॥ नादृश समुद्रो अंतः मध्ये समु
द्रस्य मध्ये इत्यर्थः पृथिव्याः नाभा सुपो डादेशः नाभिः नाभावुत्पंनः पर्वतइति पावत सधरुणो धारको भूत समुद्रो का वस्त्र वंन सुमुहायो पिवा नराणां धा
रणार्थं सिनु रूपेण स्थित इत्यर्थः । कीदृशो नाभा सिंधुषु नदीषु निमित्तभूता सु उक्षितः सिक्तः सिमिप्रवने मानापिनंदीभिः आर्द्रीकृतः अजिश्राये नम
हानित्यर्थः ॥ नानेन दृश्यो योजन विस्तीर्णेत्रान योजनमाप नितेमीन त्यक्त स्तोत्रा नान घो पिवध्यः संनीत्सु मंकरु पंसलिलेत्रिला नां न रण मत आह

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवो ऽपामूर्मौ सिंधुष्वंतरुक्षितः ॥ इंद्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः १०३
नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः दिवः । अपां ऊर्मौ । सिंधुषु । अंतः उक्षितः इंद्रस्य । वज्रः । वृषभः विभूऽवसुः । सोमः हृदे । पवते चारु
मत्सरः

इंद्रस्येति ॥ इंद्रस्य परमैश्वरस्य रामस्य वज्रः वज्रवद्ध्वनि हननशीलः वृषभः धर्मो विभूनि व्यापकानि वसूनि फलानि यस्य स विभूवसुः देपी
संहिनिकः सोमः सोमपायी द्विजस्मात् हृदे जनानां हृदये शोधनाय पवते गच्छति ॥ कीदृशः सोमः मत्सरः देवानां मदकारः हर्ष इति यावत । यथाग्रे ये दिवे
धर्मबलाद् ग्रंदाह कंवस्त्रका गीत तं भंजति । एवमिहापि राम धर्म बलाद्धिमुखस्त्र स्योम होदधिः पिलीयंगर्जकत्वं वेदेरु कात्वं च वा घनत्वे गन त्विन
नत्र पाषाणा स्तरंतीति भावः १०३

१०३ ततः परं ह्याभ्यां मे चाभ्यां तो ममैव तत्कृत्वा गिनमस्तकस्य लंकेट्यस्य स्यायोः राघवन चतुर्भुजेन पुनः सेतुबंधनमेव तत्कृतं । तद्भूमपकृत्य नुष्टप मग्रेण्या आख्या
स्यतेनतः परमस्कृपंचकं मूर्केशोषभूतं तत्र उपो ह्यागराव व्याख्यानं नदेवं सेतुबंधं नांकथां समाप्य हनुमानित समुद्रमुल्लंघ्य मार्गे तिलंकायां किंवक्तमिला
पंकामांपुत्रवधेन गरद्दाहाहादिनातयोः मंदोदरीरावणयोः शोकमाह ॥ जायेति ॥ किंतवस्यधूर्तस्य कपटसंन्यासिनः सीताहर्तुः रावणस्य जा
यामंदोदरीतयस्ति । पत्नः हीनापुत्रेणैव क्वासि तत्परलोकं क्व मां तु हस्यं गच्छतो मा ताना हत पुत्रे त्वर्थः ॥ किंतवोपि क्रूणा वा क्रूरा राज्ञो दुर्गे भूमौ जलेवा

जायातयस्ति किंतवस्य हीनामातापुत्रस्य चरतेः क्वासि तं ॥ क्रूणा वा विप्रस्य धनमिच्छमानो न्येषामसतामुपनतकमिति १०४
जाया ॥ तयस्ति ॥ किंतवस्य ॥ हीना ॥ माता ॥ पुत्रस्या चरतेः ॥ क्वासि तं ॥ क्रूणाः वा ॥ विप्रन ॥ धनं ॥ इच्छमानः ॥ अन्येषां ॥ असतां ॥ उपनतकं
तानि ॥ ६ ॥

लंकाख्य दुर्गवानसमुद्रजलाप्रयम्नानपि हनुमत्सनापंदृष्ट्वा विप्रन ॥ अपंकुर्वन रावणं अन्येषां राघवाणामसंगहं सीता धनं राज्यं च इच्छमान इच्छ
नउपनतकं प्रदोषकाले रात्रिमीनाम्नां नइत्यर्थः समनगच्छति ॥ पक्षेहर्षनाशिनसुखोस्वाहरूपायां मानर्मुपनमायां कामरावणो मधुमत्यारव्यां योगाभू
मिं अयोगिभिर्दुर्गमां लंकारूपामाप्निनोपि भक्तेभ्यो विप्रन राजो गुणास्योदयकाले पुनः श्रद्धां वशीकर्तुं काममयति इति भावः १०४

१०४ सः रावणः पुनः सीतया पीड्यः सेनानीरिति प्रस्ताव्यान्तः तु अपभ्रष्टः पुत्रं भार्यां चानुशोचति॥ नमेति॥ एषा भार्या मां नमिमेष्यहिंसितवती। न जिहीले
नममेहलनं कृतवती। तथा सखिभ्यो मत्रिभिस्य उत मर्त्यं च सर्वदा शिवं कल्याणरूपैवासीत्। तां अनुव्रतां जायां अक्षस्य संबंधीयः एकस्मात् सीपरस्त्र
एकपरः तस्य हनुमतो हेतोः अपरोधं अक्षं निघ्नता हेतुभूतेन तेन अपरुद्धवानस्मि धिङ्मामित्यर्थः। पक्षे रतिं नाशयतः कामस्य वीर्यवलं च धिग्धिगिति
भावः १०५ दृष्टिति रावणवंधोः कस्यचिदुक्तिः। श्वश्रूः हा परस्त्रीया न स्त्री। रणान्निहितो पदेशाकर्णनं दृष्टि। जाया अपहृता खिन्नो गाहौ निरुंधी। नाथि

नमामि मेष्यन जिहील रायाशिवा सखिभ्य उत मर्त्यमासीत् अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामपजायामरोधं १०५ नामामि
मेष्या न। जिहीले। एषा। शिवा। सखिभ्यः उत। मर्त्यं। आसीत्॥ अक्षस्य। अहं। एकः। परस्य। हेतोः। अनुव्रतां। अप। जायां। अरोधं।
दृष्टिश्वश्रूरपजाया हरत्खिन्न नाथितो विंदते मर्डितारं॥ अश्वस्येवजातो वस्न्यनाहं विंदामि कितवस्य भोगं १०६ स्य
दृष्टि। श्वश्रूः। अप। जाया। हरत्खिन्ना। नाथितः। विंदते। मर्डितारं अश्वस्य इव जरतः वस्न्यस्य। न। अहं। विंदामि। कितवस्य

नउपनमः मर्डितारं सुखयितारं परदारसंगेन विंदते। अतोस्य भोगं शरीरं अहं न विंदामि। न पश्यामि। अयं कामवेदनया मरिष्यसिवेत्यर्थः नत्र दृष्टांतः
जरतो जीर्यमाणस्याश्वस्येव वस्नस्य क्रय्यस्य वाः श्वस्य मस्तुनातिक्रांतावानीतस्य शरीरं न दृश्यते। रावणस्यापीत्यर्थः पक्षे विश्रुभतया उपतापितः कामोप
भोगासक्तिं सुखास्वादलक्षणां रतिं च परिहरति। श्वश्रूश्च वशीकर्तुं न क्षमते नीरसत्वात् स शीघ्रमेव व... नीतिभावः १०६ ॥ मप

॥१०६ सभामिति॥ एवं हनुमतालंकादाहे हेतुमित्यनिविकिंतवेधूर्तीरावणः पृच्छमानः पृष्ट्वार्थीसन् भामिति। जिष्यामी सहंकारेणनत्वा शरीरेणापु
पुजानीचर्धमानः वसुजलं छांदसं। अक्षामी अक्ष सरयाः कनिष्ठानितो विभीषणादयः अस्यकामंमनो। रथ्यं विनिरंतिविशेषेण निरस्तुर्वति
कीदृशाः प्रतिदीव्नप्रतिजिगीषवेरामा यकृतानिमितानात्यपणितद्रव्यलाभस्वकानिलक्षणानि आदधतः समर्थयंतः पक्षेसभाशाहत्रं अक्षा
सः प्रमाणानिप्रतिदीव्नवीधापशेषंप्रागवत्॥ १०७ अत्रप्रायस्यधाताइतिमंत्रं पठतीयः सचप्राग्व्याख्यातउपोद्धृतएवनत्रसप्रयुर्विलोमजीनि
जायांसीनात्वोकंदनेपिभवानतरति। नयामीसंसपाराप्याः शेषंपूर्ववदेव १०७ एवमुक्त्वापिसप्तः रावणंप्रार्थयंते। उदीर्घातइति।

सभामितिकितवः पृच्छमानोजिष्यामीति। तन्वा ३ पूपुजानः॥ अक्षामी अस्य विनिरंतिकामंप्रतिदीव्नेदधत आकृ
तानि १०७ सभां॥ एति। कितवः पृच्छमानः जेष्यामि॥ इति। तन्वा। पूपुजानः॥ अक्षासः अस्य। विनिरंति। कामं। प्रतिः
दीव्ने। दधतः। आकृतानि १०७॥ उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे॥ अन्यामिच्छपितृषदं व्य
क्तां सतेभागो जनुषा तस्यविद्धि। १०८॥ उत। ईर्ष्व। अतः। पतिऽवती। हि। एषा। विश्वऽवसुं। नमसा। गीःभिः। ईळे॥ अन्यां। इ
च्छ। पितृऽसदं। विऽअक्तां। सः। ते। भागः। जनुषा। तस्य। विद्धि॥ उदीर्ष्वातोविश्वावसोनमसेलामहेत्वा। अन्यामिच्छप्र
फर्व्यं संजायांपत्यासृज। १०९॥ विश्वावसो इति विश्वऽवसो। नमसा। इळामहे। त्वा। अन्यां। इच्छ। प्रऽफर्व्यं। सं। जायां। प
त्या। सृज॥

अन्यामिच्छप्रफर्व्यं संजायांपत्यासृज १०९ अतःसीनाः भिलाषनिर्वेधादुदीर्ष्ववरूपतिवतीभर्तृहितयः एषापतिवतीपत्नीभार्याविश्वावसुरा
नर्वामोहकोगंधर्वः विश्वानिवसूनियस्मिन्निति वावसुकलकामत्वात्नमसानमस्कारेणसहगीर्भिः वाग्भिरीळेस्तौमि प्रार्थयामि। अन्यांपितृसदंस्वीं
अपृक्तांकन्यामिच्छव्यक्तांविस्पष्टजातस्त्रीलक्षणांसा सात्रीतेतवभागः जनुषाजन्मनातस्यतंविद्धिप्राप्नुहि॥ १०८॥ उदीर्ष्वेति॥ अत्रहितीये
नमंत्रेप्रहृष्टत्वंतेप्रागवत्। प्रफर्व्यंप्रकर्षेणफलाप्यात्ततनाभ्यांवेनिरंहतीतिप्रफलवीः लस्यरलंअजोलोपश्छांदसः प्रफर्वीमुलनीमित्यर्थः
जायांसीनापत्यारमेणसंसृजतामकुर्विलयर्थः पक्षेवीचप्रियांप्रश्रेषामपहायावपुसुरत्पिनीप्रश्नांमामंत्रपत्नेतिभावः। वैधेनसहसा

सा॥सृज॥

मकुर्वेनत्वापिकल्याणंभवति बुध्यानांचनेषांसर्वेषुलोकेषुका
मचारोभवतीतिसर्वकर्मफलभागितिश्रवणात् १०९

१०९ एवंबोध्यमानेषु रावणादिषु किं रामः आह ॥ उत त्व इति। उत त्वः अपि च एकः प्रहस्तादिः पश्यन् एकेन हनुमता कृतं कदनं पश्यन्नपि वाचं वच
नस्यार्थं न ददर्श। मंदबुद्धित्वात्। उत त्व अप्येको रावणादिः शृण्वन्नपि शुकसारणादिमुखेन परबलमाकर्णयन्नपि न शृणोति। न मनसि करोति दु
राग्रहग्रस्तत्वात्। अपि च तस्मै अन्यस्मै विभीषणाय तन्वं स्वस्य संपाकृत्वार्थं प्रकटीकरोति। यथा उशती कामयमाना जाया पत्ये सुवासाः ऋतुम
ती स्वगुह्यं दर्शयति तद्वत्। अन्यैरदृष्टोऽपि भावी पक्षो विभीषणादिभिर्दृष्ट इत्यर्थः ॥ ११० पूर्वेषां जन्मबंधूनां रावणादीनां सख्या सख्यानि हि

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां उतो त्वस्मै तन्वं १ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ११०
उत। त्वः। पश्यन्। न। ददर्श। वाचं। उत। त्वः। शृण्वन्। न। शृणोति। एनां॥ उतो इति। त्वस्मै। तन्वं। वि। सस्रे १० जायाऽइव। प
त्ये। उशती। सुवासाः। परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शारदस्तर्त
रीति १११ परा। पूर्वेषां। सख्या। वृणक्ति। विऽतर्तुराणः। अपरेभिः। एति। अननुभूतीः। अवऽधून्वानः। पूर्वीः। इंद्रः। शारदः।
।तर्तरीति १११

हे राम रावणः किल त्वदीकरोति विभीषणादिः विविशेषेण तर्तुराणः मरणं तर्तुकामः अपरैः कार्यबंधुभिः रामादिभिः सह स
ख्यानि एति। अभिगच्छति। अननुभूतीः रावणादीनां धीतिस्थानानि अवश्यमेव शत्रूनेष्यामहे इत्येवंरूपाणि अवधून्वानो दूरीकुर्वन् इंद्रः इंद्रभा
विकदनं पश्यतीति इंद्रः एवं इंद्रो विभीषणः पूर्वीः शारदः कालम् अत्यंतं तर्तरीति। अतिशयेन अमरत्वं प्राप्स्यते इति। इदमत्री मिति तमिदं इंद्रं संतमिंद्र
इत्याचक्षत इति इंद्रशब्दमात्रं इंद्रशब्दस्य निर्वचनं ज्ञेयं। पक्षे पूर्वेषां कामादीनां अपरेषां शमादीनां अननुभूतीः देहाद्यात्मधीतीः १११

॥ १११ एवं कुर्वतां विभीषणादीनां पुरोहितः स्वस्त्ययनं कुर्वन् सन् अनृक्षरा इति ॥ अक्षयो वेदमार्गान् स्वरं निनेऋक्ष्याः राक्षसादयः कंटकाः तद्रहिता अ
नृक्षराः अनराः ऋजवः पंथाः पंथानः संतु येभिः यैः पथिभिः नोस्माकं सखायः वेरेयं वरेण्यं श्रेष्ठं भूस्थानं यान्ति संचरन्ति नं सर्वोपरि वैकुंठस्थिनमपि भू
स्थरामं यन्ति गच्छन्ति । अर्यमा देवानः अस्मदीयान् सं निनीयात् रामेण सह देवलग्नमयनात् न भाग्यत्वं संनियात । तथा जास्पत्यं सीतारामयोर्दंप

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पंथा येभिः सखायो यन्ति नो वरेयं ॥ समर्यमा सं भगो नो निनीयात् सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवा ११२
अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पंथाः । येभिः सखायः । यंति । नः । वरेऽयं । सं । अर्यमा । सं । भगः नः । निनीयात् । सं । जाःऽपत्यं । सुऽयमं ।
अस्तु । देवाः ॥ प्र त्वा । मुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेरिष्टां त्वा सह प =
त्या दधामि ॥ ११३ प्र त्वा ॥ मुंचामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवः । ऋतस्य । योनौ । सुऽ
कृतस्य । लोके । अरिष्टां । त्वा । सह । पत्या । द धामि

त्यं धर्मः सुयमं सुसंयतं अस्तु भो देवाः ॥ ११२ गच्छन् विभीषणः सीतामाश्वासयति ॥ त्वां वरुण
स्य पाशात् प्राणिदुःखात् प्रमुंचामि । येन पाशेन त्वा त्वां सविता कर्माध्यक्षो देवः अबध्नात् सुशेवः सुसुखः ऋतस्य कर्मफलस्य योनौ भोगस्थाने सुकृ
तस्य पुण्यस्य लोके स्थाने अरिष्टां विदुःखां त्वा त्वां सह पत्या दधामि भाविनां कुर्वन् इत्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः ११३

॥११३।ततोविभीषणेदासतांगतेरामः सेतुंबध्वाऽ नदिद्त्याह   आसूर्यइति ॥   ॥सूर्यः सूर्यवंशोरामः सुकंसुखं अर्णः समुद्रजलंआहहता।के
नोपायेनेत्यतआह।अपुकेतिपत्तपतः हरितः पर्वतत्वसामान्यादिरूढांगुलिरूपान्यर्वेतान अपुक्तसेतुरूपेणयोजितवान।वीतपृष्ठाः अ
नुष्ठाःसुसमाइत्सर्थः।ताभ्यांधीराहनुमदादयःउद्धाननावंउदकदेशेननावमिव अनयंत आनीतवंतः अगाधजलेकथमासांमज्जने
नातमत आह आप्मण्वतीः आज्ञाकारिण्यः आपःसमुद्ररूपाः अर्वाकुअतिष्ठन उपस्थानंदासवदकुर्वन।।पक्षेसूर्यआन्मासुकमर्णः

आसूर्योआसहद्धुक्रमर्णोपुकपर्वृरितोवीतपृष्ठाः।।उद्धाननावमनयंतधीराआप्मण्वतीरापोअर्वागतिष्ठन ११४
आसूर्यः।अहहत।सुकं।अर्णः।अपुक्तः।पत।हरितः।वीतपृष्ठाः।उद्धा।नावं।अनयंत।धीराः।आ।प्मण्वतीः।आपः
अर्वाक्।अतिष्ठन।।अश्मन्वतीरीयतेसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रतरतसखायः।।अत्राजहामयेअसन्नशेवाःशिवान्वयमुत्तरे
मानिवाजान।।११५ अश्मनऽवती।रीयते। सं।रभध्वं।उत।तिष्ठत।प्रतरत सखायः।।अत्र।आ।जहाम।ये।असन।अ
शेवाः शिवान।वयं।उत।तरेम।अभि।वाजान ॥०॥

कृत्समुद्रं।हरितंदर्दियतघः आपोमनः।।११४।। अश्मन्वतीति।। अश्मन्वतीमापाषाणवतीतन्मयीसेतुरूपानौरीयतेआक्रम्पतेसंरभध्वंउत्तिष्ठ
तप्रतरतसमुद्रंभोसखायइतिसेनापतिवाक्यंअत्रपुरस्थापोलंकायांयेअशेवाःअस्माकमसुखाःक्रूराःअसनआसितेतानजहामगच्छाम
हंतुमितिशेषः।अभिअभिमुखंवाजानसंग्रामानशिवानजयप्रदानवयंउत्तरेमक्रतनकर्तुंभवेमेत्यर्थः।पक्षेअश्मन्वतीअश्मप्राणोरीरंअत्यम्पा:

साअश्मन्वतीगलितदेहाभिमानाध्यानौलिखिपं
शीघ्रसुगमं ११४

॥११५॥उरुमिति।समुद्रतरणानंतरं राक्षसैः सह युद्धे प्रवृत्ते भीमरामा रूपिणी।रामलक्ष्मणौ युवां दिवि हिताय उरुं महांतं लोकं राक्षसनाशनेन प्रकाशं
चक्रथुः।उरु निश्चितं यतः सूर्यादीनां जनयितारौ युवां न्यायात् दासस्य रावणस्य मायाना गमाशवंधायाः जघ्नथुः नाशयामासथुः।पूर्वो वषट्रिप्रस्य
महोक्षसदृशशरीरस्य पृतनाज्येषु संग्रामेषु॥पक्षे यज्ञाय यागाय मायाः पाःलपविक्षेपहस्ताः॥११६ हरयो वानराः धूमवत् धूसराः केतुवद्दूर्ध्वीकृता

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयंता सूर्यमुषासमग्निं।दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु १२६
उरुं।यज्ञा।य।चक्रथुः।उँइति।लोकं।जनयंता।सूर्यं।उषसं।अग्निं।दासस्य।चित्।वृषशिप्रस्य।मायाः।जघ्नथुः।नरा।पृतनाज्येषु हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि।यतंते वृथगग्नयः॥हरयः।धूम।केतवः।वात।जूताः।उप।द्यवि।यतंते।वृथक्

शिपुच्छा निपेते धूमकेतवः वातो जूता अग्निवेगात्प्रवर्तितो यैस्ते वातजूताः उप द्यवि अंतरिक्षे यतंते अंतरीक्षचरान् राक्षसान् वाधितुं यत्नं कुर्वंति।पृथ
कृ पृथक्प्रत्येकमिति यावत्।अग्नयः अग्निवद्दिनकरैः रपेक्षिताः सर्वराक्षसकुलं दग्धुं समाहृतस्पर्धाः पक्षे हारयः इंद्रिमा णि उप द्यवि हादकाशे यतं
ते प्रविष्टमिति शेषः॥अग्निवन्निर्दीप्ताः ११७

मंत्ररामायण ११७॥ ॥रूपमिति॥ ॥रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव। यावंतिराक्षसानांरूपाणितावंतितत्प्रतिकूलानिरूपाणिदधुरित्यर्थः॥तस्यरामस्यानेक
५५ रूपत्वंप्रतिचक्षणायविरोधिरूपानरप्रत्याख्यानाय॥ननुरामस्य[illegible]राघवविग्रहरूपोस्तिअनन्तेषुस्वाविर्भावेषुविष्णु[illegible]अन्योन्यंवाध्यबाधकभावो
नयुक्तइत्याशंक्याह इंद्रइतिइंद्रोरामःमायाभिर्यात्रापायेनबहुवचनमवयवाभिप्रायं।तथाच।सत्वप्रधानेनदिव्यरूपोरजःप्राधान्येनराक्षसरूप
इतिपुरुरूपोबहुरूपईयतेगम्यते॥यथासर्वरसोपादानस्यापिजलस्यस्वाभाविकंमाधुर्यमिक्षुद्राक्षादिष्वितिप्रायेणाभिव्यंजनेतिनक्षमरीचादिषुतर

रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय॥इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादश ११८
रूपं।रूपं।प्रति।रूपः।बभूव।तत्।अस्य।रूपं।प्रति।चक्षणाय।इंद्रः।मायाभिः।पुरु।रूपः।ईयते।युक्ताः।हि।अस्य।हरयः।शता।दश

भिरूपोयाधिक्यंआमलककटुत्वादिकंप्रयत्नेनदृढ्यतेइदंद्रष्टव्यं।अनन्तेषांवाध्यबाधकभावोयुक्तएवहियस्मात्।अस्यइंद्रस्य[illegible]शतानासहस्रंअनंता
इत्यर्थः।हरयोवानराःराममनोनुवर्तिनःकामरूपहेयोगिशरीरांतरवपुयुक्ताःसंनद्धाःदृश्यंतइतिशेषः।रामरावणसर्ववानररूपीऽभवदित्यर्थः।तथाच
श्रुतिरयंवैदशचशतानिचसहस्राणिचबहूनिचानंतानि।यस्तेदेवासुराःरामकामादयःइंद्रःआत्माहरयइंद्रियरूपाःशेषंसमानं ११८

॥११८ पश्यति॥ यो रामः सविदं सरं निपश्यं निर्विंदुवद्गुतुल्यः शिरोरूपा अवयवायस्य सविंदः। अदंतलं आर्ष अनग एव अनर्शा निं अगतिकं च शरगतिलं
सोरिस्तस्यसौ त्रस्यधातो रिदं रूपं। पिपुमिव पिपुशरीरस्थवर्मकीलवन्नजगत्सां मनुष्याकाररूपं। रामं रावणं। अहीप्सुवं सर्पवत्सविषोच्छासैर
धीन् उग्रः पत्नः अपः सामुद्रीसपरिलानसेतुकरणे न हिंसनतत्स्यक्रनानिप्रवीचर्तिनिपूर्वमंत्रागतेनान्वयः सविदादयः पंचराक्षसाइतिभाष्यं
पक्षेसविंदं निर्वीर्यं अनर्शा निचित्तनिरोधादगतिकं पिप्रुं प्रसर्पणशीलं लोभकुंभकर्णदासंदस्यस्य पक्षिणोगीतिकामरावणं। अहीप्सुवंक्रोधं

यः सविदमनर्शानिं पिप्रुं राममहीप्सुवं। वधीदुग्रो रिणन्नपः ११९ यः सविदं। अनर्शानिं॥ पिप्रुं। रामं। अहीप्सुवं। वधीत्। उग्रः। रि
णन्। अपः॥ भद्रो भद्रयासचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात्। सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्नुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्
१२० भद्रः। भद्रया। सचमानः। आ। आगात्। स्वसारं। जारः। अभि। एति। पश्चात्। सुऽप्रकेतैः। द्युऽभिः। अग्निः। विऽतिष्ठन्। रुश
त्ऽभिः। वर्णैः। अभि। रामं। अस्थात्॥

रुजितं च अपः देहरिणन्प्रविलापयत्। यो वधीत्स्य यो गिनः कृतानि ११९॥ भद्र इति। भद्रो रामभ
द्रः भद्रया सीतया सह सचमानः सज्जमानः आगात्। दंडकारिण्यमित्यर्थात्। स्वसारं अंगुलयः स्वसारः नहं सीतायाः पाणिगृहीतुं जारो रावणः पश्चा
त् रामात्सरीक्ष अभ्येति। आगत इति पूर्वीकानुवाहः। ततो रावणे हते सनिजायागार्हपत्यइतिस्मृते जायासहचरोऽग्निः द्युभिः द्युलोकसाधनतया
द्युशब्दवाच्यैः रामदारैः सह रामं रामस्याभिमुखं अवस्थानतिष्ठत्। सुप्रकेतैः शोभनचिह्नैरितिदाराणां निर्दोषत्वं सूचितं॥ वितिष्ठन्नस्थादिति
सर्वेषु निषण्णासीदिति रुशद्भिर्दीप्यमानैः वर्णैः लोहितादिवर्णज्वालाभिः उपलक्षितः अयं चार्थः। पुनः पत्नीमग्निरदादिमंत्रान्तरेऽपि दृष्टं। पक्षे

१२० ॥ तेवदन्निति ॥ तेप्रसिध्याः देवऋषयः अग्निना आनीतायाः सीतायाः ब्रह्मकिल्बिषे ब्रह्मचर्यक्षरणे सत्यदोषे विषये ऋतेन सत्येन शपथेन
अवदन् इयं निर्दोषेति शपथपूर्वकं राममवदन्नित्यर्थः ॥ ते के अकूपारः समुद्रः सलिलो निर्मलः सलिलाधिपो वा वीळुहराः कालचक्रचालकाः नि
मेषाद्यधिष्ठात्र्यो देवताः तपो धर्मः उग्रः धर्मः मयः सुखं भवत्यस्मादिति मयोभूर्वा आपः शरीरं तच्छिन्हा निवेत्यर्थः ॥ १२१ ॥ तेकिमवदन्नित्य

तेवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेकूपारः सलिलो मातरिश्वा वीळुहरास्तपउग्रो मयोभूरापोदेवीः प्रथमजा ऋतेन १२१
ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा । वीळुहराः । तपः उग्रः । मयः भूः । आपः देवीः
प्रथमजा ॥ सोमोराजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः ॥ अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्हो
ताहस्तगृह्यानिनाय १२२ ॥ सोमः । राजा ॥ प्रथमः । ब्रह्म जायां । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहृणीयमानः ॥ अन्व
र्तिता वरुणो मित्र आसीत् अग्निः । होता हस्तः गृह्य । आनिनाय ऋतेन

तआहसोमइति प्रथमो राजा सोम इति ॥ सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छत् दत्तवान् अहृणीयमानः अनिंद्यमान इतरैः तारायां या
निवृत्ते न सत्कृत दोषाभावात् तस्मात् अन्वर्तिता अनुगंता वरुणो मित्रश्चासीत् । अग्निर्होता एतां हस्तगृह्य हस्ते गृहीत्वा आनिनाय । तस्मा
त् तारावदीयं सर्वथा दुष्टा न भास्वीकार्येति भावः १२२

१२२॥अस्याः हस्तेनैव ग्राह्य ग्रहणं तदेव आधिः तु स्वजायां तनुमारावसंगेन। यतः सर्वे देवाः ब्रह्मजाया ब्रह्मवर्यस्य पत्नी परभार्येयमिति यावोऽवदन्। इत
राव। अनिच्छन्तीमेनां घर्षेन तत्कृतं लक्ष्व शापं नाशो भविष्यतीत्यवदंतिस्मेत्यर्थः अतो हेतोः दूताय प्रार्थवाय रावणाय प्रस्थेयप्रकर्षेण जिहीतइति प्रहि
तस्मै वेगेन गच्छति राधानतस्थे न तमनुसृतवतीनेन प्रकारेणान याः क्षत्रियस्य तामस्य राष्ट्रे यत्र क्षितं कुलधर्मादिकं गुपितं रक्षितं॥ १२३ देवा

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन्॥ न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य। १२३
हस्तेन। एव। ग्राह्यः। आऽधिः। अस्याः। ब्रह्मऽजाया। इयं। इति। च। इत्। अवोचन्। नः। दूताय। प्रऽह्ये। तस्थे। एषा। तथा। राष्ट्रं। गुपि
तं। क्षत्रियस्य। देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः॥ भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन्
१२४ देवाः। एतस्यां। अवदंत। पूर्वे। सप्त। ऋषयः। तपसे। ये। निऽसेदुः॥ भीमा। जाया। ब्राह्मणस्य। उपऽनीता। दुःऽधां। दधाति। पर
मे। विऽओमन्। ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमंगं। तेन जायामन्वविंदद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं १
न देवाः १२५ ब्रह्मचारी। चरति। वेविषत्। विषः। सः। देवानां। भवति। एकं। अंगं। तेन। जाया। अनु। अविंदत्। बृहस्पतिः। सोमेन
नीतां। जुह्वं। न। देवाः। पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत॥ राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः १२६
पुनः। वै। देवाः। अददुः। पुनः। मनुष्याः। उत॥ राजानः। सत्यं। कृण्वानाः। ब्रह्मऽजायां। पुनः। ददुः ६ ॥

इति॥ एतस्यां निमित्तभूतायां भीमा भयस्य प्रदा उपनीता वला द्दहीता ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः जाया स्त्री दुर्धां नरकयातनां दधाति परमे व्योमन परलोके
१२४॥ ब्रह्मचारीति॥ ब्रह्मचारी प्राणः स्वाभाविक संगृहीतः विषो व्याप्ताः प्रजाः वेविषत् व्याप्नुवन् एकं मुख्यं अंगं चक्षुः तेन प्रभाभूतेन जुह्वं नेत्
हस्त हविर्वत्स्रुचा॥ १२५ पुनरिति॥ देवा अग्न्यादयः मनुष्या दशरथ्यादयः राजानः इंद्रयमवरुणसोमाः सत्यं शपथं कृण्वाना ददुरामोयेति

मं॰रामायण
५६
46

१२६॥पुनर्दायेति॥ पुनर्दायविवाहा यापुनरिदानींपुनर्दत्वादेवैर्निःकिल्विषंनिर्दोषंयथास्यात्तथाकृतीकृत्वाहत्वाचउरुगायंमहाकीर्तिंउपा
सतेदेवर्षयः कथंभूतां।पृथिव्याःऊर्जमन्नाद्यंभक्ताप्रविभज्यविभीषणसुग्रीवलक्ष्मणादिभ्योराज्यानिविभज्यदेवब्राह्मणपदार्थंचविभज्याखि
लमितिशेषः॥१२७॥तत्रप्रथमंप्रकृतैरेवकर्मभिरुपासकाकृतवंति॥ सजइति सिंधूनसमुद्रानसमेत्यचतुरोवाअहिनाजरावणाख्येकालस

पुनर्दायब्रह्मजायांकृत्वीदेवैर्निःकिल्बिषं॥ऊर्जंपृथिव्याभक्त्वायोरुगायमुपासते १२७ श्रीरामचंद्रायनमोनमः
पुनःऽदाय।ब्रह्मऽजायां।कृत्वी।देवैः।निःऽकिल्बिषं।ऊर्जं।पृथिव्याः।भक्त्वाय।उरुऽगायं।उप।आसते १२७ ५६
।सजःसिंधूंरहिनाजग्रसानांऽआदिदेनाःऽप्रविविज्रेजवेन॥मुमुक्षमाणाउतयामुमुच्रेधेदेनानरमंतेनितिक्ताः
सृजः सिंधून।अहिना।जग्रसानान।आत।इत।एनाः।प्र।विविज्रे।जवेन।मुमुच्रे।अध।इत।एनाः।न।रमंते। नि तिक्ताः

र्येणजग्रसानानग्रस्तानसृजअसृजअभयदानेनपुनः सृष्टवानसि॥तथाआदिन।आस्मादेवरावणात्एनाः सिंधुगामीनघः प्रविविज्रेप्रक
र्येणभीताप्रचलितवत्यःजवेनवेगेन।तयामुमुक्षमाणारावणकारागृहात्मनोमोक्षमिच्छंतमुमुक्षवःमुक्ताःअधअनंतरंएनादेवताःनरमंते
इत।रावयतःनितिक्ताःनितरांकटुकाःशोकोपहतरसाःइदानींसम्यकुर्वर्जेतइत्यर्थः॥पक्षे।सिंधूनेमेआदीनयमनियमप्राणायामप्रत्याहारसं

१२८ सीनारामंप्रत्युपागतेत्यन्यापदेशेनाहुः सध्रीचीति सध्रीचीः सहधर्मचारिण्यः पूज्यार्थे बहुत्वं सिंधुं समुद्रवदपारं रामं उशतीरिव कामयमाना नद्य
इव आयन् आगताः आसां जारो रावणः सनात् सर्वदा पूर्भित् शरीरशोषणोपः स आरितो हि सिन प्रत्से समूलिकामे हत्वा प्रस्थापदयो ब्रह्माभिमुखं प्रा
पुरित्यर्थः हे इंद्र हे राम मनेन वधेन त्वं गृहं अयोध्यां हार्दाकाशं वा पार्थिवानि वसूनि सर्वे कामाः आजग्मुः अस्मे अस्मा अवलदर्शिनः पूर्वः सूनृताः वेदस्य
वाच एव सर्वेश्वर इत्यादयो ऽहं ब्रह्मास्मी त्यादयो वा आजग्मुः ब्रह्मभावेन वहि मेवं नं हार्दाकाशे चात्मानं त्वां मयस्या म इत्यर्थः १२९ इंद्र शक्त्याने हेतुमु

सध्रीचीः सिंधुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासां अस्तमाने पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इंद्र पूर्वीः १२९
सध्रीचीः। सिंधुं। उशतीःऽइव। आयन्। सनात्। जारः। आरितः। पूःऽभित्। आसां। अस्तं। आ। ते। पार्थिवा। वसूनि। अस्मेइति।
जग्मुः। सूनृताः। इंद्र। पूर्वीः॥ सचंन यद्यवसन्नृरूपेण चित्रामस्य केतवो रामविंदन् आयन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा
नुवेद १३० सचा। नयन्। उषसः। नृऽरूपेण। चित्रां। अस्य। केतवः। रां। अविंदन्। आ। यत्। नक्षत्रं। ददृशे। दिवः। न। पुनः। यतः। न
(किः। अद्धा। नु। वेद

यास नामाहुः सचनेति केन योन्नानवंतो ऽस्य रामस्य रां संपदं ऋचः सामानि यजूंषि माहिष्मी। मनासन्नामिनिष्ठुलांत्र
यीन स्सारभूतमप्रणवरूपं शब्दतो ऽर्थतश्चाविंदन्। यत्तत्र शब्दमप्यां संपदि उकारो नाम्नीनि मन्यतेनं प्रत्येवं वदेत्। यन्नयन उषसः उपसंउषो वस्वल्पव
प्रकाशं विराजं अकाररूपं सर्वेण पूर्णप्रकाशेन हिरण्यगर्भेण उकाररूपेणा संचनतो व्ययमनयन्। कार्यस्तसामान्यादो काम्भेअ रावउकारस्यांतर्भावो
वोधः रावमपि अमिस्येवापेक्षितो। ननु रामित्यत आह॥ चित्रामिति। चित्रभानुत्वाच्चित्रो अग्निरेफः सोस्यामस्तीति चित्रांनां तस्वरा शब्दवतीं। ततः

मंत्ररामायण ४७
47

सवर्णदीर्घे रामित्यर्थः चित्रशब्दान्मत्वर्थीयेऽर्शआद्यजिदाप् एवं चोपकार्यिनास्मिनापिदाभासेन सहितानि समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणानि रामित्य
नेन दर्शितानि। अर्धमात्रानुप्रणववदत्राप्यनेन रत्नियांशवेतवो। विदन्मात्मा पुनर्दृश्यते। रामिति रेफाकारमकाराः पुनर्दृश्यन्त इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तो दि
वीनेति। तत्स्वरूपमाह्यर्थः दिव स्वप्नात् स्वप्नं प्राप्य यथा जाग्रद्दृष्टमेवार्थज्ञानं पुनस्तत्सदृशं दृश्यते तेन दृष्टसमष्टित्रयवाचकान् रामपदात् क्रमेण सम
ष्टिसदृशव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणं। वाचिरामिति पदं पुनः पठेदित्यर्थः अस्य विशेषणं। आयतनस्त्रमिति आइति स्वरूपं यस्य वाचरमीति यत्
आरक्तिवंजायत प्राप्तिपदिकान्कर्तरि क्विपइतितक्। तेन यइति स्वरूपं मित्यंद्वं वर्णद्वयं हि तीयेन रामित्यनेन पठितं चतुरामायेति चतुर्थ्यंतं ना
म भवति। न क्षत्रपदेन मुख्यत्वाच्चंद्र इंतेनास्यकारणं त्वं दयान्मनोमनसश्चंद्रमा इति श्रुतिप्रमितस्त्वदं पंगत्र्यति। यथ्यातो अन्नमसजतेत्यत्र
शब्देन पृथिवीत हूनः तेना गमप्रमितस्योत्वं दयशब्दार्थो नमः शब्दउक्ता नो भवति एषां सर्वेषां वर्णानां संकलनेन रामायनमइति षडक्षरउ
धतोवेदितव्यः तत्फलमाह यतोन किरध्यानुवर्तेति। यत इति। यत एव मतमानस्य यतो। नविं नकिरति इनत्वतो विक्षिप्यत इति किं
अविक्षिप्तं मनः अत्मासाक्षात्तेनुतिष्ठितं वेदना नानिरानमंत्रं जपनेन तदर्थं मनसा साक्षात्करोति। त्यर्थः मनश्चैवविदमाप्तव्यमिति श्रुतेः
मंत्रार्थस्तु। रां यासौ अग्रेति रामः तस्मै रामायनमः करोमि प्रह्वो भवाम्यहं तत्राकारो वै सर्वा वाग्इति श्रुतेरर्धमात्रागर्भितो साभासो व्य
ष्टिसमष्टित्रिकोऽकारार्थः ईश्वित तमत्वं चतुर्थ्यर्थः। तद्वत्तत्त्वाविवमपि ताजः प्रत्गात्मसाक्षिसआत्मा सविद्धेपइत्यतनमुसाइतेरेषां द्वा
दशानां निरस्तत्वेनार्धमात्रार्थे त्रयोदशत्वं पर्यवस्यति तेन नमस्यत्र पंतन्त्रयं तनिष्ठं ते बोधप्रकाशार्थं यदीक्षितत मममर्धमात्रात्म कत्वमह म

राम
४७

स्मीति। तत्र तानः प्रवृत्तमिति सितौ त्रस्यति। तत्तः। नवहि। प्रवृत्तमिति वैराजस्यापनो भयत प्रवृत्तमित्युपहितानुपहितो भयस्य ह्यदर्शिनो ऽस्य रस्यत प्रवृत्तमिति
वैश्वस्य। नाप्रवृत्तमिति। तत्सरहशालेपितदृश्यस्य तैजससीयस्य। तत्रानघनमिति विरोधलक्ष्यत्वेनो विश्वोपाधिः अविलसमिति विना निर्वर्तस्य तैज
सोपाधेः अव्यपदेश्यमिति न किंचिद्वेदिषमिति व्यपदेशार्हस्य प्राज्ञोपाधेर्वाग्मप्रसयसार मिति षण्मामाभामानां प्रपंचोपशममिति निष
मानुमाधीनां अद्वैतमिति तद्वेषां निरासः शिवमिति सर्वमात्रार्पणत्वात् मात्रस्य परिशेषइति विभागो ज्ञेयः १३० एतस्यमुखममुपासकरुद्र
स्तवेन तवस्मितपदमिति हेरुद्र हे हनूमन् तव स्मितपत्वदधिगतसमस्तार्थैरामविधावास्यर्थमहतो देवाः मर्जयन्त शोधयन्ति तत्पोधानाहि नान्ना

तवस्मितपमहतोमर्जयन्तरुद्रपत्निजनिमचारुचित्रं पदं यदि विस्मारूपमं निधापितेन पामि गुल्यं नामगोनां ॥ १३१ ॥
तव स्मितपमहतः। मर्जयन्त। रुद्रापत्नि। जनिम। चारु। चित्रं। पदं यत्। विस्मा उपमं। निः धापितेन। पामि। गुल्यं। नाम
ने। यत्नयतहोत्रवन्तमिमजन्मवारु रम्यं। यत्न स्याचित्रं पदं रेफारभ्येनाग्निना युक्तं विश्वामस्येकतबोरामविंदत्वा इत्युपमंत्रे प्रसिद्धां मिसे
वद्रूपं विस्मोरूपमं विष्णुवाचकस्यपदस्यरामसमीपे हृश्यमानं यत्यास्यत्र यत्निधापि निहितं अत्रगणपतये नमः दुर्गायै नमः इति
मंत्रशास्त्रमर्यादया रामित्यस्य समीपे रापूर्वकमेव विष्णुवाचिपदं निधेयंत च राघवादिपदेभ्यः श्रीघ्नराम पदमेव वर्णसाम्याधिक्यात्युप
स्थितं भवति तेन तमपदेन सहितं तत्सत्पने तेनि नामतनिवाचिपधंय पामि। नामविशिनष्टि गोनां गुल्यमिति। गोनामिंद्रियाणां गूहनस्थानं
हृदयमित्यर्थः तेन हृदयप्रशालितं नमः पदमुप्तं भवति एतद्योगाच्छ्रीरामपदादपि चतुर्थी भवति। तेन एरामायनमइति षडक्षराण्युपनानि
भवंति। यत्तत्स्याचित्रंपदं विस्मारूपमं निधापितं श्रेतेन सहगोनां गुल्यनामपामि अन्तेजनिमचार्विसन्वयः १३१

१३१ एवं राममुपासीनो राममना रामस्याभिमानानन्तरं सार्वात्म्यं प्राप्तो वामदेवापरनामा रुद्रो रामविशेषणैरेवात्मानं स्तौतीत्याह यद्धारण्यकश्रुतिः। तद्ध
तेत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभवं सूर्यश्चेति।। अहं मनुरभवमिति यस्मिन्वंशे ऽहमुत्पन्नस्तत्प्रवर्तको मनुः सूर्यश्चाहमेवाभवं। यद्वा मदवतारे नि
मित्तं दशरथेनैनेषि पितः कक्षीवान् ऋषिर्विप्रो दीर्घदर्शी भाविकार्यज्ञः सोप्यहमेवास्मि। अहमार्जुनेयं अर्जुन्याः पुत्रं कुत्सं कुत्सनामानं मृजे। अर्जुन्याः
पुत्रपूर्वबालत्वात् पशुमेव मत्वा तं सततं नितरां भर्जितवानस्मि। दीर्घायुः प्रदानेन बहूतत्संपन्नपरिस्पंदे सत्यागीन्तशिथिलतरत्वं च कृतवानस्मीत्यर्थः। तथा क
वेः पिता भृगुः अंतर्विराडिति वल्काणिकार्यापचारः तव भार्यामाश्रमो हरिष्यतीति मत्त्वं शापं ददत्। यो भृगुः सोप्यहमेवेत्यर्थः। तथा उशना कवेः पुत्रः

अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेहं कविरुशना पश्यता मा १३२ अहं। मनुः। अ
भवं। सूर्यः। च। अहं। कक्षीवान्। ऋषिः। अस्मि। विप्रः। अहं। कुत्सं। आर्जुनेयं। नि। ऋंजे। अहं। कविः। उशना। पश्यत। मा
१३२ दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिंद्रस्य याः प्रसवे सस्रुरापः क्व स्विदग्रं क्व बुध्न आसामापो मध्यं क्व वो नूनमंतः १३३
दूरं। किल। प्रथमाः। जग्मुः। आसां। इंद्रस्य। याः। प्रसवे। सस्रुः। आपः। क्व। स्वित्। अग्रं। क्व। बुध्नः। आसां। आपः। मध्यं। क्व। वः। नूनं। अं

मुक्तो मच्छत्रूणां तेजोवच्छिकः सोप्यहमेव। अतो मामात्मसर्वात्मानं श्रीराम भद्रं पश्यत अपश्यत भो साधका इति शेषः १३२ एवं जीवन्मुक्तस्य सार्वात्म्य
मुक्त्वा विदेहमुक्तस्य कैवल्यमाह दूरं किलेति। प्रथमाः पूर्वं सनकाद्याः आसां आभ्यो ऽधः सकाशात् दूरं जग्मुः याः आपः इंद्रस्यात्मनः प्रसवे सत्यकर्म
णि प्रसस्रुः ब्रह्मांडरूपेण प्रसृताः। तत्कारणं पिंडब्रह्मांडे यो लिंगमग्रमुख्यब्रह्म प्राप्ता इत्यर्थः। अन्ये तु आसामपां अवसानं प्रसामन्नो भागः क्व स्वि
त्। तथा बुध्नो मूलं क्व मध्यं च क्व। भो आपः। वः युष्माकं अंतश्च नूनं निश्चितं क्व विद्यते तत्तत्र जानीमः इति भ्राम्यंतीत्यर्थः १३३ ।।

१३३ एवंफलामुपासनांसमाप्यनत्वानिकामैरेतन्मंत्रप्रदापप्रवर्तकोरुद्रोप्याराधनीयइत्याह प्रवःपांतमिति। हेरघुमन्यवः।मकृतवीरामाभिकामा
इतिपावन।मीढुषेविघामनवर्षिणोरुद्रायपयंभरत।अंधं। कीदृशंयज्ञंयः युष्माकंअंध्रः अंन्नंतद्विकारंदेहंमनश्चपांतं।रक्षंतंअन्नमयोहिसोम्य
मनइतिदेहवन्मनसोप्यन्नविकारत्वंश्रुतं।कीदृशामंधःपद्विवःस्वर्गोपिक्षपापिअस्तोषि।स्तुतवेदि।नाअत्रुवंतःकृतवंतिनिमानुषदेहस्यदिवना
भिरपियुष्मत्वेनकृततत्वात।असुरस्यसुतो विनाप्यमास्यव्रह्मणोवीरैःपुत्रैःसनकादिभिरस्तोषी।तिसंबंधः।मरुतःवाणवदामुगाओणाः।

प्रवःपांतंरघुमन्यवोंधोयज्ञंरुद्रायमीढुषेभरध्वं दिवोअस्तोष्यसुरस्यवीरैरिषुध्येवमरुतोरोदस्योः १३४
प्रवःपांतं।रघुऽमन्यवः।अंधः।यज्ञं।रुद्राय।मीढुषे।भरध्वं दिवः।अस्तोषि।असुरस्य।वीरैः।इषुध्याऽइव।मरुतः।रोदस्योः॥

रुद्रस्योर्भुविदिवि चवसतांपुंसांगणांदेवानांचइषुधौनिषंगेइवदेहेभ्यःस्थानिस्थानां संति।इषुध्येवेतिसप्तआवृतंचलत्वात्जी
वितस्पर्शी।प्रेतारकप्राप्येरुद्रंयजतेतिभावः १३४ अनिश्यमानोपिरुद्रोदेशविशेषेकालविशेषेचकारुणिकत्वात्ततारकंजंतुमात्रस्योपदिश
तीति अत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंव्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिअविमुक्तंप्रकृत्यजावालश्रुतिमर्थंदर्शयि
ताह १३५ ॥

१३४ हिरण्यकर्णमिति॥ संसारहारिणा नृहिरण्यं नारकं महावाक्यं कर्णे मननिपेन ननृहिरण्यकर्णं मणिः आत्मनत्वं ग्रीवाछेन उक्तं मम प्राणः प्राणिनलभने पत्र ननृमणिग्रीवं अर्णो जलं नोऽस्माकं विश्वेदेवाः सर्वाणीन्द्रियाणि वरिवस्यं तु सेवंतां। आत्वाहे॥ अत्र पदयोः पूर्वापरवर्णलोपाम्। होराः पदमिव हिरण्यकर्णमणिग्रीवपदयोरपि पूर्वापरवर्णलोपेन मणिकर्णी पदं निष्पन्नं स्त्रीलिंगो कातेन मणिकर्णिकारूपं अर्णोत्र ग्राह्यपदद्वयस्यैकस्वर्यं पाठेनां गोणिभावावगमान् तत्वज्ञानस्य वाक्यकरणत्वेन तदर्थयोरपि तथात्वावगमाच्च। अतो वर्णशब्देन तदभिमानिनी देवता सा लक्ष्यते तस्यां च वि ग्रहत्वं प्रकल्प्य। तत्रीलिंका रूकस्मर्यपदद्वयमिति निक्षिष्टकल्पना तो निष्टुति गौरवादेकस्वर्यपाठविरोधाच्च॥ अत्र हि वैदिकाः प्रथमपादमाघुदात्तं

हिरण्यकर्णमणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे १३५ हिरण्यऽकर्णं मणिऽग्रीवं। अर्णः ० नमानः। विश्वे। वरिवस्यंतु देवाः अर्यः। गिरः। सद्यः। आ। जग्मुषी। आ। उस्राः। चाकंतु। उभयेषु। अस्मेइति

नहि नीयं सर्वानुदात्तं च पठंती नित्रमितिश्वंतवतस्य सर्वानुदात्तत्वे पूर्वावपवत्वं मंत्रेण। मनिनिमित्तमत्ती नित्यरशास्त्रविदरावविदा कुर्वत। अर्णसः सेवायाः फलमाह॥ अर्यइति। अर्यः ईश्वरो महान् महाहृदः उदात्तनमस्काम मंत्रे ईदृशाः गिरस्तारकरूपा उस्राः मंत्रमितित्रिरूपाः कामधेनवश्च सद्यः तमोजपादिकं विनैव अकस्मादाजग्मुषीः आगमनशीलाः संर्वि अस्मि अस्मान्चाकंतु तर्पयंतु॥ उभयेषु सविकल्पकनिर्विकल्पकभावेषु तिसृभिः स्वरूपानंदेन च प्रीणयंतु॥ अत्र समाधिमुल्लानवस्थचे क्षपावेल्लत्वं। आइत्यस्मा वत्सा सद्य आजग्मुषीरित्यस्य पदद्वयस्याप्यावृत्तिः। अनाराधितोपि हृदि मणि कर्णिकायामंतकाले तारकं ब्रह्मोपदिशति। किं पुनराराधितइति तदुभयं तारकार्थिनाममोक्षव्यमिति सर्वथाः॥ यतु अर्णोऽरणीयमयत्नमिति व्याख्या

१३५ अतः परं विग्रहधर्मेणोत्प्रेक्षते नमस्त इति हे वरुण हे वरुणीपते दक्षः न त्वत्सामर्थ्यसमुद्गोल्लंघनादिहनुमदादीनां स्वः स्वकीयं न भवति किंतु नैवं वसा
धृतिः अधिष्ठानत्वं पतेोऽस्या पाता न भवान् ईश्वरः कनीयसोऽस्मदादेर्जीवस्य उपारे समीपे त्ति। अतस्त्वदीयेनैव सामर्थ्येन समुद्रतरणादिकमेनेकाऽगिनाः
अन्यसामर्थ्यं अयः करोतीत्यत्र दृष्टांतः। तुरेति सुगमपथं मनुः क्रोधः विभीदकः न तस्थः कलिः अधिति भूत प्रेता द्यावेश जन्माद्याः एतेऽपि विष्टुः पुरुषोः
शक्तोऽपि शाकन रक्षाख्यं कर्म करोति न हृदूपमपीत्यर्थः। आयां संविधान षित्वमन्ने नितिसम इवतन्। अनन्तस्येव भयसुरोदेलक्षेनोऽस्य प्रपोताये
जपिता विपीजपिता कपुमित्र णामित्रणपे। तस्य तत्पदं स्वमवन। कृत्स्नं प्रपंचं सजति संहरति च तस्या स्मत्परवहणं किमदितिभावः १३६ लो

नमस्तो दक्षो वरुण धृतिः सामुरा मनुर्विभीदको अधिति: अतिसा पाता कनीयसस्त्वपारे त्वप्रभ्रमेनेदन नमस्य प्रपोता १३६
नामः स्वः दक्षः। वरुण। धृतिः सा। सुरा। मनुः। विभीदकः। अधितिः अति। स्यापान। कनीयसः उपः अरेः त्वम्‌ः च न। इत। अनन्तस्य
प्रपोता। लंहत्सदिदं कुन्त मावः शुश्रूषमाणस्त्वन्वासमर्थे दासं पकु स्मं कुपवं मम्मा आंधपआर्जुनेयाय शिक्षन् १३७ लांह
सन्। इदं कुन्तं आवः। शुश्रूषमाण तत्वा। सदुर्मो दासापन। शुस्मो कुपवं। नि। असे। अंधप आर्जुनेयाय शिक्षन १३८

कश्चिदाप्यलौकिकं कर्मकरोतीत्याह २ लंहत्सदितिहे इंद्र त्वं हं प्रसिद्धं पत इतरे पापपरां संकुत्सं कृषिं आवः रक्षितवानसि कदा समर्थे कालेन महस्य
र्थापासत्सां। तत्वा मनस्य शरीरेण सहागतस्य पितुर्वाक्यं शुश्रूषमाण मनसि कुर्वन्। मनं पुत्रमानीय दृष्टा शोचतो विप्रस्यवाक्यं श्रुत्वा पममपि
नीत्वा तस्य पुत्रमानीय तं रक्षित वानसीत्यर्थः। कथं मनमपि रक्षितेवानि सत आह। दासमिति। दासं शुद्रं शुस्मं चायोऽस्येन न पता शुष्यं तं कुपवं कुत्सि
तेन तस्य दोषहेतुना सुनिधर्मेण युस्यते स्वधर्मेण चासेव या युस्य तरति कुपवं। असे आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्राय कुत्सायतज्जीवनार्थं आंधयः नि

मंत्ररामायण
५०
50

१३७ एवंरामभद्रंलक्ष्मणंहनुमतासहजांबवंतंतत्स्तवंति। यत्रौषधीरिति मंत्रहनुमतिजांबवतिवाद्रोणाचलस्थानेतत्रसर्वौषधिसद्भावगुणा
भिज्ञैर्वानिमित्तभूतेसति। ओषधीः सर्वओषधयः सशल्यपीडापनयनेविशल्यकरणार्थाः समग्मत संगताः तत्रदृष्टांतोयथाराजानःस
मितौसभायांसंगच्छंते। तद्वत्समितौविप्रोयथायः सर्वौषधीनामानितानिप्रयोक्तावाभिषक्परीक्षकइत्युच्यते। तदावारक्षोहारक्षोहंत
णांरामादीनांजीवनप्रदानात् अमीवचातनः॥ अमीवान्दुष्टान्हंतुंचातनंयतेप्रार्थयतेसतथादुष्टवधकामइत्यर्थः १३९ अथसीता
दीन्स्तवंति॥ स्रक्वेइत्यादिनानवर्चेनसूक्तेनआंगिरसःपवित्रऋषिःपवमानसोमोदेवता। सोमइतिविप्रैरिवनाम्नाहविराजिष्यंति

यत्रौषधीःसमग्मतराजानःसमिताविव विप्रःसउच्यतेभिषग्रक्षोहामीवचातनः १३८
यत्र। ओषधीः। सम्ऽअग्मत। राजानः। समितौऽइव। विप्रः। सः। उच्यते। भिषक्। रक्षःऽहा। अमीवऽचातनः १३८
स्रक्वेद्रप्सस्यधमतःसमस्वरन्नृतस्ययोनासमरंतनाभयः त्रीन्त्समूर्ध्नोअसुरश्चक्रआरभेसत्यस्यनावःसुकृतमपीप रन्
स्रक्वे। द्रप्सस्य। धमतः। सं। अस्वरन्। ऋतस्य। योना। सं। अरंत। नाभयः॥ त्रीन्। सः। मूर्ध्नः। असुरः। चक्रे। आऽरभे। सत्यस्य। ।नावः। सुऽकृतं। अपीप रन्

द्रप्सेतिसोमेराज्ञ्याग्यानइत्युपक्रम्यवैश्रवीभवतिविभीषणसहेत्यलरावण्यविरोतिष्यंतिरूप्यतइत्युपसंहारात्॥ स्रक्वे
द्रप्सस्येति॥ यथादध्यादेर्द्रप्सः अलक्ष्यतनयाबुद्बुदाकारेणउपर्यागतोभागः। तद्द्रष्ट्रिकस्यरावणस्यधमतोलोकान्तापयतः कर्मणिष
ष्ठीतंप्रतिस्रक्वे सरणंअभिसारेतस्मिन्कर्तव्येसमस्वरन्तसमस्वरन्तसम्यक्कृतशब्दमकुर्वन्योद्धारः तत्रदृष्टांतऋतस्ययोनायोनौ। ऋतस्ययोनि
रितिपदंजलनामसुपठितं॥ भाष्येतुयज्ञोव्याख्यातः निरुक्तेतुव्याख्यातंतेनाभयःजलस्यगर्भगताः अग्निःपृथिवीनिष्ठानिर्जलाइत्यत्रवाभूमयः
कठिनत्वहृद्रूपाः समरंतसम्यक्मज्जनंविनाअगच्छन्तः जलस्यस्रक्वेनाभयःजलेनरंतः सअसुरोरावणात्मात्रीन्क ॥

राम
५०

पिंजलानालेभनेनिबद्धलंप्रतिपादिकार्यस्यक्त्रिलस्यक्त्रिलेपर्यवस्यति। ननवसंख्याकानमूर्ध्नोमस्तकानच्छिन्नवान्।कदाआरंभेआरम्भतइत्यार
भीपश्चात्तस्मिन्।रावणेनहिनवशिरांसिवह्नौहुतानीत्युपाख्यायते।अतस्तस्ययथार्थमहानेवबलआसीदितिइत्यर्थः जलेदृषत्तरणस्यकिंफल
मतआह॥सत्यस्येति॥सत्यस्यधर्मस्यसंबंधिन्योनावःतारकाःशिलाःमुक्तंशोभनकर्माणंरामंससहायंअपीपरन्समुद्रस्यपारंप्रापितवत्य
इत्यर्थः।यस्यासत्यस्यधर्मस्यबलिनाग्रेयदिवेनमप्रपरत्युग्रहणादौवह्निःशीततांयाति रावसीतायाःपातिव्रत्यधर्ममाहात्म्यात्तद्वदेवेदानींशिला
अपिसमुद्रंतीर्णाइत्यर्थः।धर्मनावःशिलाइतिब्रह्मवैवर्तेसमाध्यापितमी।यांशिदृष्ट्वाइत्युक्तासाशिलाविप्रैःपातिताजलेशुभे।चक्रुःशिव
कथांपुण्यांकाशिवासिजनैर्वृता। क्षणान्तरेणीहतयितासवत्सासमुपागमत्।तत्रापीतंसलंतस्मात्साभवच्छृणुपार्थिव साशिलामुनिमुख्या।

सत्यकृत्सत्यंचोमहिषाअहेषन्तसिंधोरूर्मीवधिवेनाअवीवृधन् मधोर्धाराभिर्जनयंतोअर्कमित्प्रियामिंद्रस्यतन्वमवी
वृधन् १४० सत्यकृत्।सत्यंच।महिषाः।अहेषन।सिंधोः।ऊर्मौ।अधिविना।अवीवृधन् मधोः।धाराभिः।जनयंतः।अर्कः।इ
त्।प्रियां।इंद्रस्य।तन्वं।तन्वं।अवीवृधन्॥

नांप्रभावाज्जलमध्यतःजलोपर्यर्भवच्छिग्रंपश्यतांसर्वदेहिनां यथातुंबीफलंशुष्कंतथाप्लवती।
ततोजले॥तथालघुताजातापश्यधर्मस्यगौरवमिति १३९ वस्वादिरूपेणसर्वान्यानरांस्तवंति॥सत्यागिति॥सत्यंचसूतनयःसत्यकृत्याहअ
हेषतअवर्धतमहिषामहान्तोवानराः तातवसिंधोःसमुद्रस्यऊर्मौएकदेशशतयोजनविस्तीर्णेवेना शोभमानाःअधिउपरिअवीविपनेस्मितवं
तः।सत्यस्यनावःशिलाहृष्याइत्सनुक्तंस्यते।मधोआदित्यस्यअसौवाआदित्योदेवमधुतिश्रुतेरोगस्पष्टत्वे।धाराभिः रोहिताद्यमृतपंचकधाराभिःव
सवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइतिपंचगणाः।अर्कंनृत्यमात्मानमेवजनयंतःउपासनाबलेनावष्टभ्य इतरावदिंद्रस्यात्मस्यप्रियांतन्वंत
नुमीताअवीवृधनवर्धितवंतः रावणागोरेतिहस्रांसीताजयशब्देराह्लादयंतित्यर्थः १४०

मंत्ररामायण
५२

51

१५० अत्रावीपपं निखिलेन हिरण्योति ॥ पवित्रवंतं इति ॥ यथा पवित्रवंतः अध्वर्यवः वाचं पर्याप्तं सति विध्यर्थं कल्लमनुजिघ्रंति । तां पिता महिषादाने
नपालयिता यजमानः व्रतं यागफलं अभिरक्षति विक्रमाति राघवं पत्यपुत्रा वानराः सेतुं चक्रुः समहो महान् वरुणो वरुणीयः रामः समुद्रं तिरो
दधे शिलाभिराच्छादितवान् । धीरा प्रवावानराः धरुणेषु भूमिधरणसमर्थेषु पर्वतेषु आरभमतिन सप्तर्षीमिव शीक्रुः कर्तुमिति शेषः नद्यनान्वीर
त्रिसलिलेवनारपितुं शीकुरितिभावः यथाक्रममभियुक्तिः येमञ्जन्ति निमज्जयंति चपरंति प्रस्तराद्गुलारेवाक्षौवारि सरिते वानाभटांतेनायंते
पिव । नैने ग्रावगुणान वारिधिगुणाः नीवानराणां गुणाः श्रीमहेश्वरस्थे व्रतापमहिमा सा ते पं समुज्जंभते १५१ अथ प्रतिष्ठालयः सर्वत्र

पवित्रवंतः परिवाचमासते पितैषां प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं १५१
पवित्रः वंतः । परि । वाचं । आसते । पिता । एषां । प्रत्नः अभि । रक्षति । व्रतं ॥ महः समुद्रं । वरुणः तिरः दधे । धीराः । इत । शेकुः
धरुणेषु । आ ऽ रभं सहस्रधारे वितते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः अस्य स्पशो न निमिषंति भूर्णयः पदेपदे
पाशिनः संति सेतवः १५२ सहस्रधारे । अवतते । सं । अस्वरन् । दिवः नाके । मधु जिह्वाः असश्चतः । अस्य । स्पशः । न । नि । मिषं
ति । भूर्णयः पदेपदे । पाशिनः । संति । सेतवः ॥
निग्रहानुग्रहकर्तात्वमेवास्ति अतः स्वस्थानस्थानेधास्मान्माहीसाश्रयेनाहुः । सह
स्रधारे इति ॥ सहस्रधारे सोमे अभिषवणीये वितते प्रसिद्धादेवर्षयः समस्वरन् अवशंपसोमः सोनमदनिशान्दमकुर्वन् । कुत्रदिवो नाके
स्वर्गस्यापिस्वर्गे कर्मभूमौ । मधुजिह्वाः मधुरभाषिणो हि नैषिण इति यावत् । असश्चतः सोमाभिषवणं विनागतिहीनानैत्रैवर्णिकानप्र
तिसमस्वरन् इति योजना ॥ फलितमाह ॥ अस्येति ॥ अस्य सोमाभिमानिनो विष्णोः समुद्रनिरोधानुः । रामस्य स्पशः चाराः पदेपदे संति । न च ते
निमिषंति असंतावहिताः संतीत्यर्थः अनिमेषणोपलक्षितादेवाराणासचारालेचभूर्णयः बहुप्रदाः पाशिनः पाशवंतस्तस्मात्सेतवो बंध

नकनीरण्वत्वंमेनयोमीलस्त्रेरितास्त्वदेवाः सर्वेशास्मान्यां
लिलयेः इतः परंसूक्तशेषं प्रायो वायोद्वातेन्यारव्यातः १५२

१६२ ।एवंसत्वागतेनपुमुनिपुंशेषमवनारक्तं पुंवमसमनेपमिपुनाविनवग्नी।अंनमभीत्वारिदयनुषायंनितिउपोद्धानेन।पर्किंचिदुक्तावानं।।ननोप्पव
शिएमपिराह अष्टाविनिपद्यालक्ष्मणादयो।रामादय्याः।एवंनद्वार्या अपिसीतानेअन्याः।अनस्तामापुत्रा सर्वेअदिनिशादिनापा :सीनाया
।एवपुत्रा नेवाष्टौकुशालवादयः।नेचादिनेःपृथिव्यानन्वः शरीरस्पपाजानाः।राजंनइनिशेषः।रामादीनांचनुर्णामष्टोपुत्रा अष्टसुष्ठनेषु।जानानीत्रा
नाइति।रामायणादोस्पष्टं।मावजगन्मानांदेवानघुलोकसप्तभिः पुत्रैः सहउपप्रेतउपगता मेचग्गाईस्प्यवंनत्वपआश्रमाश्नला।सवर्णाश्चनाश्च

अष्टौपुत्रासोअदितेर्येजातास्तन्वः १ परिदेवांउपप्रैत्सप्तभिः परामार्तंडमास्यत् १६३ अष्टौपुत्रासः अदितेः
ये।जाताः तन्वः परिदेवान्।उपप्रारोत्।सप्तऽभिः परा।मार्तंडंआस्यत्सप्तभिः पुत्रैरदितिरुपप्रैत्पूर्व्यंयुगं प्रजायै
मृत्यवेत्वत्पुनर्मार्तंडमाभरत् १६४ सप्तभिः पुत्रैः अदितिः उप।प्रैत्।पूर्व्यं।युगं।प्रजायै।मृत्यवे।त्वत्।पुनः माता
ण्डं।आ।अभरत्सप्तऽभिः पुत्रैः भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्योनोद्वेष्टि सभिद्यतां
१६५ भूमिः भूमिं।अगात्।माता।मातरं।अपि।अगात्।भूयास्म।पुत्रैः पशुभिः यः नः द्वेष्टि सः भिद्यतां १६५ ॥

परामार्तंडंसूर्यमंडलात्परस्तात् ब्रह्मलोके आस्पत्क्षिपत् १६३ सप्तभिः पुत्रैरिति पूर्व्यंयुगंलोकंमत्यवेमृत्युसंबंधिन्यैप्रजायैमर्त्यानन्दपर्तंत्वत् एकं
नो। स्वांशमादायपुनर्मार्तंडंआभरत्।आप्यापितवती।ततोवसिष्ठद्वारापुनर्भूमौप्रजावर्धिकृतवतीत्यर्थः १६४ इत आगेवसीतालक्ष्मणौस्वस्वविग्रहमुप
संजहतुरित्याह ॥भूमिरिति॥भूमिः सीताभूमिंअगात्प्रविवेश।माताभूमेस्तोलपिनाशिरसाधर्तीशेषहर्षीलक्ष्मणः मातरस्वप्रकृतिमनंतंअप्य

गात्।अपिगतः व पं पुत्रैः पशुभिश्चसंगताभूयास्म योनो
द्वेष्टिरजकादिनिन्दको वामस्तुर्यासभिघतानश्यत् १६५

१४५ उपाधिपक्षपातीमायाकृतसर्वमनुचकारित्याह॥ नावानिति॥ नावामनीकमायपयाक्षोदिसमहदुद्दंअंआक्रम्यतेरावंस्वस्तिभिः कल्याणैः पुष्पका
दिभिः पृथिव्याः प्रदिशो ओदिशान्। आक्रम्यस्वांप्रजांधिष्यासर्वाणि संकटानिअतिपारयित्वावृहद्दुवंद्याराम: महित्वास्वमाहात्म्येनसंततिरूपांप्रजां
अवरेषुभूलोकेषुजनरूपांप्रजांपुरेषुब्रह्मलोकेषुचआदधान्। एतेनपौरजानपदानांस्वलोकंप्रापयन्महाकारुणिकोरामभद्रएववशारणीकरणी
यइतिदर्शितं श्रीरामचंद्रायनमः लक्ष्मणार्यपरतांगिरामिमांलक्ष्मणार्यपुरुषेणदर्शितां सांगवेदपदवाक्यमानवित्कोपिवीक्ष्यतुमतिःप्र

नावानक्षोदः प्रदिशः पृथिव्याःस्वस्तिभिरतिदुर्गाणिविश्वा स्वांप्रजांवृहद्दुवंद्योमहित्वावरेषुदधादापरेषु १४६ नावान
क्षोदःप्रदिशःपृथिव्याःस्वस्तिऽभिरतिदुःगानिविश्वा। स्वांप्रजांवृहत्ऽउवंथः महिऽत्वाआअवरेषुअदधात्। आपरेषु ॥

मोदतां १ श्रीरामरक्षाव्याख्यानंमंत्ररामायणाभिधं व्याख्यातंराघवेणेनश्रीपतांकारुण्यनिधिः २ दर्शितःसीतयाध्यायंवेदारण्येनिरंधनि सं
तेविपुलयंलेनेपात्कभाष्यानुयायिनः ३ यावमार्थेव्यासवाल्मीकीपराश्यैपात्कपाणिनी। रामकृत्स्नकथांमंत्रेर्गायतोममनायको ४ सा
धृशतद्वयमंत्राणांरामकृत्स्नकथानुगं दर्शितंभगवांस्तेनतुष्यतात्सात्वतांपतिः ५ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशाव
तंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्यकृतौस्वोत्थतमंत्ररामायणव्याख्यामंत्ररहस्यप्रकाशाख्यासमाप्तिमगमत् संवत् १९ ३१

52

१ शिरोमेराघवपातु ॥
२ घ्राणंपातुमखत्राता
३ स्कंधौदिव्यायुधिःपातु
४ मध्यंपातुखरध्वंसी
५ जानुनीसेतुकृत्पातुजं
६ तुग्रोहभुज्युमश्विनोदमेघे
७ ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्
८ नित्यक्षपद्भिरहानिवृनद्धि
९ अनारम्भणेतदवीरयेथा
१० प्रास्मधारावहतीरसग्रन्
११ यत्कृस्नोहपक्कला

१ कंनश्चित्रमिषण्यसिचिकित्वान्
२ सहिघनाविघनावेनिसाम
३ सवाजंयातापदुष्पदायन्
४ सपर्ष्यो १ वनीगोघवासुहानि
५ सरुद्रेभिरग्धवारक्मगा
६ पितुर्मातुरध्यायेसमस्वान्
७ प्रत्नान्मानादध्यायेसमस्वरन्
८ सहस्रधारेवितनेपवित्रआ
९ ऋतस्यगोपानदभायसुक्रतु
१० ऋतस्यतन्तुर्वितनः पवित्रआ
११ नामुनेकीर्तिमघवन्महित्वा

१२ आसूर्यापानुसमाभ्वः
१३ सजात्रेणगर्भोअसिरोदस्यो
१४ विष्णुरित्थापरमस्यविद्वान्
१५ अनडुत्पापितुर्मतोजनित्रीः
१६ नितोमाहत्वीमित्रनवि
१७ वत्वागिनिअसुर्याणिनामा
१८ अमंदान्स्तोभान्प्रभरेमनीषा
१९ उपमाश्यावास्वनयेनदत्ता
२० चत्वारिंशद्दशरथस्यशोणाः
२१ उपोपमेपरामशमामेदभ्राणि
२२ महांऋषिर्देवजादेवजूतो ३

२३ पूर्वापरंचरतोमाययैतौ
२४ परादेहिशामुल्यंब्रह्मभ्यो
२५ उपप्रेतकुशिकाश्चेतयध्वं
२६ धविश्वामित्राअरामनवृषप्रद्य
२७ वृलंधेहिननृषुनावलमिद्रा
२८ इंद्राग्निभिवहुत्ताभिर्नोअद्य
२९ अरंदासोनमीढुषेकराण्य
३० वलविज्ञापस्यविरःसुवीरः
३१ चमूषच्छ्येनःशकुनोविभृत्वा
३२ पिबापन्त्वारुह्निनस्मधिक्षन्
३३ अर्वाचीसुभगेभव

३४ इंद्रः सीतां निगृह्णातु
३५ गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं
३६ सुमंगलीरियं वधूरिमां
३७ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय
३८ अयं स्कंतो राजीवं दिवेधा
३९ सहितं वधुर्वै नरगो पश्चा
४० नहं धुः सरिद्दिविनेधियंगा
४१ इयंमनाभिरिहमेमसधस्थ
४२ अधासुमंद्रीअरतिर्भिवा
४३ मध्यापकर्त्लमभवद्दभीके
४४ इंद्राइवेन्द्रीअजनासआसन्
४५ ओषुस्वसारःकारवेश्रृणोत
४६ अनारिपुर्भरताग्भवस
४७ यदंगत्वाभरताः संतरेयु
४८ नहिषस्तवनोममशास्त्रेअ
४९ इंद्रश्चिद्वानरसवीतस्त्रिया
५० समीचिद्धामदत्वुनामिथुना
५१ अधःपश्यस्वमोपरिसंतरां
५२ सहद्दासंतुवीरवंपानिदंत्
५३ यदच्चरत्तन्वावावृधानो
५४ त्रियंदृष्ट्वायकिनवंततापा
५५ इंद्रतुभ्यंमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्
५६ योवःसेनानीर्महतोगणस्य
५७ द्रौरोराजंनरति समिश्चो
५८ क्रस्मांयद्देनीमभिवर्षसाभूत्
५९ सईवृषानफेनमस्यदाज्ञौ
६० विधुंदद्राणंसमनेबहूनां
६१ शाकमनाशाकोअरुणःसुपर्णा
६२ ताभिर्देवैसप्तायौस्यानिर्प्रमि
६३ नीचीनबारंवरुणः कवंध
६४ भीतामनाधमानापकृषथे
६५ देहिमेददामितेनिमेधेहि
६६ एवाहितामनुष्यामानपंतं
६७ कथाहिवानांकृतमस्यपामग्नि
६८ कृतूपंतिकृतवोत्त्सुधीनपो
६९ नेनोअर्वतोहवनश्रुतोहवं
७० प्रवोवायुंरथयुजंपुरंधि
७१ अपश्यमस्यमहतोमहित्व
७२ गुहाशिरोनिहितमृधगक्षी
७३ प्रमातुःप्रतरंगुह्यमिच्छन्
७४ इषुनधन्वन्प्रतिधीयतेमति
७५ उषोमतिःएच्यतेसिच्यतेमधु
७६ समाभोयेसुवधोपस्मायपु
७७ शमेववपुःपवतेपरित्वचि

७८ उक्षामिमानिप्रतियंतिधेनवो
७९ अमक्किनरुशनावासंसाहरि
८० सर्पस्येवरश्मयोद्रावयिन्नवो
८१ सिंधोरिवप्रवणेनिम्नआशवो
८२ शुचिःपुनानस्तन्वमरेपस
८३ पवस्वसोमदेववीतयेवृषे
८४ हिनोनसप्तिरभिवाजमर्षे
८५ आदक्षिणासृज्यतेशुष्मार
८६ प्रक्ष्पिहेवमूषणानिरीरव
८७ अद्रिभिःसुतःपवनेगभस्त्यो
८८ परिद्युक्षंसहसःपर्वतावृधं
८९ समीरथनभुरिजोरहेषत
९० श्येनोनयोनिंसदनंधियाकृतं
९१ पराव्यक्तोअरुषोदिवःकवि
९२ त्विषंरूपंकृणुतेवर्णोअस्य
९३ उक्षेवयूथापरियन्नरावी
९४ अधीराभिवमामपंशारारु
९५ संहोत्रंस्मपुरानारीसमनं
९६ इदंनराकंपरईनराकं
९७ ननूषेवाजिनन्वरंनयंनी
९८ दूरेतंनामगुह्यंपराचैः
९९ देवासआयन्परशूँरबिभ्रन
१०० शशःक्षुरंप्रत्यंचंजगारा
१०१ सुपर्णइत्थानखमासिषाया
१०२ अक्षानहोनह्यतनोतसोम्या
१०३ रक्षोहणंवाजिनमाजिघर्मि
१०४ अयोदंष्ट्रोअर्चिषायातुधाना
१०५ यत्रेदानीपश्यसिजातवेद
१०६ परित्वाग्नेपुरंवयंविप्र
१०७ हरिंमजंसरुषोनपुष्पते
१०८ साकंवदंतिबहवोमनीषिणा
१०९ अरममाणोअत्येतिगाअभि
११० नधूनोअद्रिषुतोबर्हिषि
१११ नबाहुभ्यांचोदितोधारया
११२ अंशुंदुहंतिस्तनयंतमक्षितं
११३ नाभापृथिव्याधरुणोमहो
११४ जायातप्यतेकितवस्यहीना
११५ नमामिमेथनजिहीलएषा
११६ द्वेष्टिश्वश्रूरपजायारुणद्धि
११७ सभामेतिकितवःपृच्छमानो
११८ उदीर्घ्वातःपतिवतीह्येषा
११९ उदीर्घ्वातोविश्वावसोनमसे
१२० उतत्वःपश्यंनददर्शवाचं
१२१ परापूर्वेषांसख्योवृणक्ति ॥

ग०मंत्रानुक्रम
५४
54

१२२ अनृक्षरा ऋजवः संतु पंथा
१२३ प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य
१२४ आसूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णो
१२५ अप्स्वन्तरीरीपने संरभध्व
१२६ उरुं पन्नाय चक्रथुरु लोकं
१२७ हरयो धूमकेतवो वातजूता
१२८ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
१२९ यः स्वविंद मनर्शानि
१३० भद्रा भद्रया सचमान आगा
१३१ नैव दन्न पयमावृह्म किल्बिषे
१३२ सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजाया
१३३ हस्तेनैव ग्राह्य आ
१३४ देवा एतस्याम वदंत
१३५ ब्रह्मचारी चरति
१३६ पुनर्वै देवा अददुः
१३७ पुनर्दाय ब्रह्मजायां
१३८ सजः सिंधू रहिना
१३९ सध्रीचीः सिंधुमु०
१४० १स वं नय दुषस सः
१४१ नव प्रिये महतो मः
१४२ अहं मनुरभवं सूर्यस्य
१४३ द्यूं किल प्रथमा जग्मुरासा
१४४ प्र वः पांतं घुमन्य वोधो
१४५ हिरण्यकर्णमणिग्रीवम
१४६ न मस्यो दक्षो वरुणो ध्रु०
१४७ त्वं हत्यं दिद्रु कुत्समावः
१४८ यवो यधीः समागनरा
१४९ स्विकिद्रस्य स्यधमनः स
१५० सम्यक्स सम्यंचो महिषा
१५१ पवित्रवंतः परिवाचमा
१५२ सहस्तधारे व मे समस्वरन्
१५३ अष्टौ पुत्रासो अदिते
१५४ सप्तभिः पुत्रैरदिति
१५५ सप्तभिः पुत्रैरदिति
१५६ भूमिर्भूमिमगान्मा
१५६ नायानक्षोदः प्र०

इति ऋक्सूक्तमंत्ररामायणा
नुक्रमणी समाप्तः ॥

राम
५४

मंत्ररामायण: ५५ दक्षिणेलक्ष्मणोयस्यवामेतुजनकात्मजा पुरतोमारुतिर्यस्यतंवंदेरघुनंदनं १ रामायरामभद्रायरामचंद्रायवेधसे रघुनाथायनाथायसी

तायाःपतयेनमः २ श्रीरामचंद्रायनमोनमः श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः सीतापापतयेनमः ॥श्रीरामचंद्रायनमोनमः

संवत् १९३१ क्रोधीनाम संवत्सरे फालगुणे कृष्ण पक्षे १०

55 वाराणसीमहाक्षेत्रेश्रीविश्वेश्वरसंनिधौ पारशंपुलकंदछूनादशांलिखितं। तंमया यदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनविद्यते १ ॥

राम
५५